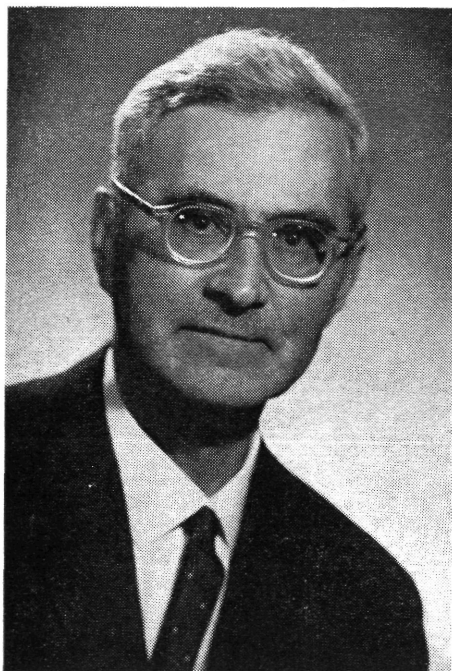

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Papp István
1901 – 1972

Forma szerint és hivatalosan a magyar nyelvészet professzora volt PAPP ISTVÁN, munkásságának jellege és irányulása mégis olyan, hogy őt nemcsak a tágabb értelmű hungarológia, hanem a szűkebben vett finnugrisztika is magáénak vallotta. Alig egy esztendeje köszöntöttük folyóiratunk hasábjain hetvenedik életévének betöltése alkalmából (KÁLMÁN: NyK 73: 448), s máris fájdalmas kötelességünké vált a végső búcsúztatás. Utolsó munkáinak egyike – talán éppen a legutolsó – ez évi első füzetünkben jelent meg: nekrológ volt ez a távolban élt és mégis oly közeli barátról, Aarni Penttilä-ről (NyK 74: 233–45). Érdemes fellapozni ezeket az oldalakat, mert nehezen lehet az urálistika irodalmában ehhez fogható megemlékezést találni, amely ennyire találóan, az oeuvre egészének teljes bemutatására törekedve tárja elénk egy nagy tudós portréját. Az értékelő

szavakat őszinte indulat formálja művészi veretűvé: tudósi és baráti elkötelezettség szövi át az emlékezés minden sorát. Igaz vallomás ez a nekrológ Penttilä-ről, de akaratlan önvallomása is egyben magának a megemlékezés szerzőjének PAPP ISTVÁNNak. Aere perennis monumentuma ez tudományos felelősségének, óriási tudásának, formakészségének, nyelvművészetének és nem utolsósorban megalkuvás nélküli humanizmusának.

Mégsem lenne helyénvaló, ha olvasóink csak a saját sorai közül elővillanó karakterisztikumokból kapnának képet az elhunytól. Hadd idézzük fel tehát röviden PAPP ISTVÁN életútját és nyelvtudósi magatartásának néhány jellemző vonását. PAPP ISTVÁN Kisvárdán született 1901. szeptember 12-én. Nagy szegénységben élő, sok gondú család tíz gyermekének egyikeként a szokásosnál jóval nehezebb körülmények között végezte iskoláit. Csupán korán megnyilvánuló rendkívüli képességeinek és néhány segíteni kész tanárának köszönhető, hogy tovább tanulhatott az öt elemi iskola elvégzése után is. Ósztöndíjak-

ból és magántanítványoktól származó szerény összegekből tartotta fenn magát a magasabb tanulmányokra való felkészülés éveiben, s 1920-ban beiratkozhatott a debreceni egyetemre, ahol magyar valamint német nyelv és irodalom tanári oklevelet szerzett. Tanári szolgálatát 1926-ban kezdte a kisvárdai állami gimnáziumban, a következő évben azonban a soproni, majd 1928-ban a hatvani állami reáliskolában nyert alkalmazást. 1934-ben a debreceni egyetemen „Sub auspiciis Gubernatoris” kitüntetéses doktorrá avatták magyar és finnugor nyelvészetből. Néhány évre rá, 1937-ben Debrecenbe került az állami gimnáziumba, s ugyanebben az évben szerezte meg egyetemi magántanári képesítését is „Nyelvléktan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” tárgykörből. Húszéves tanári múlt állott a háta mögött, amikor 1946-ban kinevezték a debreceni gyakorló gimnázium tanárának, de 1949-ben áthelyezik az egeri Pedagógiai Főiskolához, a magyar nyelvészeti tanszékre. Itt tevékenykedik 1952-ig, amikor visszakérül Debrecenbe mint a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének professzora. Ebben az évben kapta meg a tudományos fokozatok új rendszerének bevezetésekor — addig végzett munkássága alapján — a kandidátusi címet, 1970-ben pedig elnyerte a nyelvtudományok doktora fokozatot. Tevékeny életpályája nem sokkal nyugdíjba menetele után 1972. április 11-én fejeződött be.

A száraz életrajzi adatok szerint a tudományos kutatás szempontjából kedvező munkahelyei PAPP ISTVÁNNAK csak élete utolsó két évtizedében voltak. Szakirodalmi tevékenysége mégis már középiskolai tanár korában kibontakozott. Első cikkeit a harmincas években közölték hazai és külföldi folyóiratok. Ezekben nyelvföldrajzi kérdésekkel és általánosabban az újabb nyelvészeti törekvésekkel, főleg nyelvlélektannal, továbbá szakmódszertani és irodalomtudományi kérdésekkel foglalkozott.¹

A későbbiekben jelentősen gazdagodott munkássága azon kutatásokkal amelyeket 1935–1936. évi finnországi tanulmányútja után végzett a finnugor nyelvészet területén. Állíthatjuk, hogy legmonumentálisabb műveit is éppen ezen a területen alkotta. PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti munkásságát főleg a finn nyelvvel kapcsolatos alapvetően fontos művei jellemzik, mindenekelőtt a finn nyelv hazai megismertetését szolgáló tetralógiája. „Finn nyelvtan” című művében (1956, 1958²) történeti háttérű rendszeres nyelvléírást ad, s ezt egyetemi hallgatók és szakemberek egyaránt nagy haszonnal forgathatják. „Finn nyelvkönyv”-e (1957, 1962³, 1967³) igen jól sikerült, ökonomikusan, jól átgondoltan felépített gyakorlati segédeszköz a nyelvtanuláshoz. Követi és kiegészíti ezt a „Finn olvasmányok szójegyzékkel” című könyv (1959), melynek szójegyzék része a Szinnyi 1884-ben megjelent szótárának elavulását átmenetileg feleltette. Átmenetileg, mert azután 1962-ben megjelent a kitűnő „Finn–magyar szótár” (2. kiadása 1970-ben), amelyet a hazai és külföldi kritika egyformán nagy elismeréssel fogadott. Nagy kár, hogy tervbe vett „Magyar–finn szótár”-ának megszerkesztését már nem tudta befejezni PAPP ISTVÁN. Reméljük azonban, hogy hagyatékának gondozói, tanítványai befejezik a félben maradt munkát. PAPP ISTVÁN négy alapkötetből álló finnológiai sorozata (melynek egyébként kiegészítő járulékaként megemlíthető az egyetemi tankönyvként használt „Finn kresztomátia” 1966, ill. ennek második

¹ Munkásságának bibliográfiáját hetvenedik jubileumára KORNIA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES állította össze (MNYj 17 (1971): 21–28). Ugyanitt (5–20. l.) munkásságát részletesebben ismerteti JAKAB LÁSZLÓ.

kiadása: „A finn nyelv alapelemei”, 1967) olyan páratlanul ritka tudományos, de művelődéspolitikai szempontból is kimagasló értékű teljesítmény, amelyhez hasonlót a hazai finnugor nyelvtudomány — Szinnyi szótára és finn nyelvtana óta — nem produkált. PAPP ISTVÁNNAK ezek a művei megbízható, korszerű segédeszközei a finn nyelvvel hivatásszerűen, tanulmányi kötelességként vagy kedvtelésből foglalkozóknak, és ezek a magas színvonalú, kiváló kézikönyvek a finn — magyar kulturális kapcsolatok történetében is kiemelkedő jelentőségűek.

Finnugor nyelvészként állítják elének PAPP ISTVÁNT azok a nevezetesebb tanulmányai is, amelyekben a finn nyelvre vonatkozó kutatási eredményeit összegezi (ilyenek pl.: a Kalevala ritmusproblémáiról írt tanulmánya, *KLTE Acta* II és *JSFOu* 58; a melléknévi jelző egyeztetéséről az *MSFOu* 125. kötetében, ill. a finn szófaji kutatásról írt dolgozata, *I. FUF* 34 és *Vir* 1960), vagy amelyekben általános nyelvészeti kérdéseket tárgyal a finnugor nyelvek anyaga alapján: az állítmányi szerkezet őstörténetét bemutató értekezésében (*UAJb* 29 és *MNyj* 3) RAVILA mondat-keletkezési elméletét fejleszti tovább eredeti módon, funkcionális nyelvélektani szemléletmódját alkalmazva a kérdés fejtegetésében; hasonlóképpen a finnugor nyelvi tények figyelembe vételén alapulnak az igenevek státusáról vallott nézetei is (*MNyj* 8 és *Hakulinen-Emlékkönyv*).

PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti működésének egy másik vetületét ismerjük fel abban a tevékenységében, amelyet hosszabb időn át folytatott — főleg a jyvaskyläi nyári egyetemen, de finn folyóiratok hasábjain és egyéb fórumokon is — a magyar nyelv rendszerének és történetének ismertetéséért a finn kutatók, pedagógusok és egyetemi hallgatók között. Ilyen irányú munkásságának mintegy összesített summázata az „Unkarin kielen historia” című könyv (1968). Műfaji szempontból ez a munka így lenne meghatározható: finn szakmai közönség számára készült összefoglaló kézi- és tankönyv.

A kézikönyvszerűséget az adja, hogy szintézisbe foglalja szerzőjének a magyar nyelvtörténet egészére kiterjedő kutatásait, s noha terjedelmi korlátai miatt a magyar nyelvtörténet valamennyi kérdésére nem térhet ki, egységes egészként láttatja meg az olvasóval a magyar nyelv rendszerét. A fontosabb vitás kérdésekben a szerző nemcsak a saját véleményét ismerteti, hanem tájékoztat egyéb nézetekről is, a részletkérdésekre vonatkozóan pedig irodalmi utalásokkal igazítja útba az érdeklődőt. Tankönyvként pedig az jellemzi PAPP ISTVÁN munkáját, hogy könnyen áttekinthető, a részletekben nem vész el, és hogy a magyar nyelv történetének, a magyar nyelvrendszer sajátosságainak valóban a jellemző kulcskérdéseire tér ki, azokra a nyelvtörténeti problémákra, amelyek a finnországi finn és finnugor kutatók számára a leginkább tanulságosak. Mindezt az ismeretanyagot pedig a reá jellemző tömör, gondosan kimunkált fogalmazásban, jól proporcionált, gazdaságosan megkomponált formában, gondosan kiválogatott példaanyaggal illusztrálva találja PAPP ISTVÁN. A tankönyv és a kézikönyv egymástól sok szempontból eltérő műfaji követelményeit nagyon szerencsés kézzel ötvözte egybe a szerző. Amellett PAPP ISTVÁN a saját magyar nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit is beleépítette ebbe a munkába. Ezeknek egy részét már korábbi cikkeiben kifejtette: pl. a rövid véghangzóink történetéről (*MNy* 59, *NytudÉrt* 40), a felszólító módjelről (*FUF* 32, *MNyj* 4), a *-k* igei személyrgról (*MNy* 46) stb. Nézeteinek más része viszont ebben a könyvben kerül kifejtésre első ízben. Így pl. PAPP ISTVÁN több, eddig kielégítően meg nem magyarázott igei formát származtat

felszólító alakokból, de igeragozásunk fejlődéstörténetének egyéb homályos pontjait is megkísérli felderíteni. Érdekes új elgondolást fejteget a tárgyas igeragozás kialakulásával kapcsolatban: ezeket a funkciók halmozódása, sűrűsödése és az ebből következő továbbragozás eredményeként magyarázza. Az ú. n. sűrítési elmélet minden bizonnyal új gondolatokkal termékenyíti meg a magyar nyelvtörténet kutatását.

Szólhatnánk PAPP ISTVÁNNak számos nem elsősorban finnugor vonatkozású művéről is, főleg nevezetes „Hangtan” c. tanulmányáról (MNyj 5), amelyből átdolgozott formában később egyetemi tankönyv lett („Leiró magyar hangtan”, 1966). Utalhatnánk főiskolai jegyzeteire is, amelyek egytől egyig ugyanazokat az erényeket mutatják mint kisebb-nagyobb tanulmányai és könyvei. Ha ezeket az erényeket konkrétan is meg kellene nevezni, akkor azt emelném ki közülük, hogy PAPP ISTVÁN minden művének sajátos, egyéni karaktere van, amelyet a tárgyalt kérdések önálló szempontú, ötletekben gazdag feldolgozása teremt meg. A munkáin végivonuló másik jellemző vonás az elméleti igényesség: PAPP ISTVÁN nem elégszik meg sohasem a jelenségek egyszerű regisztrálásával, hanem a nyelvi tények mögött azok rendszerbeli helyét, funkcióját, az egészhez kapcsolódását kutatja. A fölényes tárgyismeretre és határozott elméleti háttérre alapozott műveket élvezetes, könnyed stílusban formálta meg mindig, szinte példáját adva annak, hogy a világos stílus a tiszta gondolat legjobb köntöse.

PAPP ISTVÁN a magyar nyelvtudományon belül sem iskolához, sem csoportosuláshoz nem tartozott és bátran vállalta ennek nem mindig előnyös következményeit: lassabban érte el, ami másnak hamarabb kijárt... Ez az egyedüliség — melyen tanítványainak szűkebb köre csak részben és helyileg enyhített — annak is következménye lehet, hogy a magyar nyelvtudomány egészére az elméleti irányultság aránylag kevéssé (volt) jellemző, PAPP ISTVÁN viszont sikerrel ötvözta konkrét részkutatásait is általános tanulságokkal, ill. a nyelvről vallott határozott elképzeléseivel. Ez gyakran sodorta őt vitába. Érdeklődése az elméleti kérdések iránt igen korán jelentkezett: már a harmincas években ismerkedik az új nyelvészeti áramlatokkal, Saussure, később Bühler gondolatrendszerével és mindez nemcsak alakítja nyelvfelfogását, hanem eléggé meghatározó módon rányomja bélyegét a PAPP-féle funkcionalista nyelvszemléletre. Nem a magyar nyelvész szokványos útjain indul tehát pályájára és ez éppen független tudományos egyéniségének legfőbb ismérve.

Nagy kár, hogy a nyelvről alkotott nézeteit, melyeket főleg a nyelvi funkciók és a nyelvi valóság tisztázásának szándéka vezérelt, végső formában nem fogalmazta meg. Ezeket csak tanulmányainak olvasása csillantja fel előttünk, amelyek közül az eddig említetteken kívül csak egy-két nevezetesebbre és általános szempontból fontosra utalok: a szó funkciójáról a MNy 38. kötetében, a szó nyelvtani (viszonyító) jellegéről a MNy 49. kötetében, a mondat részeiről, a mondat fogalmáról és funkciójáról a MNy 26., 48. és a Nyr 76. kötetében értekezett, de nem hagyható figyelmen kívül a szóalkotásról írt mintaszerű esszéje sem (MNyj 9). „Általános nyelvészet” címen ugyan írt egy két kiadást megért főiskolai jegyzetet (1950, 1952²), ez azonban már csak terjedelmi okból sem tekinthető nyelvelmélete szintézisének.

PAPP ISTVÁNNak vezető szerepe volt a tudományos közéletben, de nemcsak mint professzornak. Jelentős művelődéspolitikai tevékenységet fejtett ki a Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottság tagjaként. Fő kezdeményezője volt a debreceni és a jyvaskylái egyetem közötti baráti kapcsolatok szoro-

sabbara fonásának, és általában is érdemes munkása volt a magyar – finn kulturális kapcsolatok fejlesztésének. Tudományos és művelődéspolitikai érdemeit számos kitüntetéssel tanúsítja. 1964-ben az „oktatásügy kiváló dolgozója” lett, a Finnugor Társaság 1954-ben, a Kalevala Társaság 1958-ban külső tagjává, a Finn Irodalmi Társaság 1956-ben levelező tagjává választotta, 1967-ben megkapta a Finn Oroszlánrend parancsnoki keresztjét, 1970-ben pedig két külföldi megtiszteltetés érte: ekkor lett a turkui egyetem díszdoktora és a Finn Tudományos Akadémia külső tagja.

PAPP ISTVÁN szenvedéllyel élt. Harcolt azért, aminek hitt az igazában és kereken megmondta a véleményét a neki nem tetsző, számára elfogadhatatlan dolgokról. Emiatt sokan „nehéz” embernek vélték, de ezzel a minősítéssel csak akkor lehet egyetérteni, ha a meg-nem-alkuvó, szókimondó, állhatatos, egyenes és nyílt jelzők jelentéstartalmát összegezzük általa. Igaz ember volt, puritán életet élt és ezekből a jellemvonásokból táplálkozott az a mélyseges tisztelet, amely általánosan övezte őt nemcsak tanítványai és barátai körében, hanem az egész tudományos közéletben. Halála hírére megrendülten, osztatlan részvétellel fogadta a magyar tudományosság.

HAJDÚ PÉTER

Deme László: Az általános nyelvészet alapjai

DEME L. műve — amint a „Bevezető Megjegyzések”-ből kitűnik — tankönyvül íródott a szlovákiai negyedéves magyar szakos hallgatók számára, hogy segítségével „a már megismert részstúdiumok valami nagyobb egészbe ágyazódjanak; s hogy a magyar nyelv tényei és törvényei mögött felsejdüljenek „a” nyelv tényei és törvényei.”

A munka a nyelv és a beszéd megkülönböztetésének alapján épül fel. Hogy megítélhessük a szerző állásfoglalását ebben a kérdésben, egy pillantást kell vetnünk a kérdés történetére.

I.1. Nyelv és beszéd megkülönböztetésével már régebben, SAUSSURE előtt is találkozunk. De a megkülönböztetés nála kap először fundamentális jelentőséget: szerinte a nyelv, a társadalmi konvenció tudományos megismerésének elengedhetetlen feltétele, hogy vizsgálatát elválasszuk a beszédétől, amely ennek a konvenciónak egyéni alkalmazása; ebben természetesen az is benne foglaltatik, hogy a beszédet külön stúdium, külön „nyelvészet” tárgyává kell tennünk.

Ez a módszertani elv azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvi jelek a beszédben, az egyéni realizációban olyan formában jelennek meg, amely mélységesen különbözik társadalmi lényegtől. Régebben alig láttak problémát a nyelv és a beszéd viszonyában. Saussure felteszi a kérdést, hogy a beszéd fiziológiai tevékenységében mi is az, ami tulajdonképpen nyelvi, a nyelvhez tartozik, s a válasz kutatása a nyelv teljesen újszerű felfogásához vezet el: a hangos és értelmes, gondolatokat közvetítő beszéd alapja, a nyelv, olyan rendszer, amelynek elemei, sajátos jelek, nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, (ebben az értelemben) formális rendszer).

A *Syntactic Structures* megjelenése (1957) új fejezetet nyit a nyelvleírás elméletében, a nyelv és tudományának felfogásában egyáltalán. De CHOMSKY, bármennyire eltér szemléletében Saussuretól, a maga útján olyan megkülönböztetésre jut, amely alapján véve megegyezik a saussure-ivel.

CHOMSKY abból a megállapításból indul ki, hogy a beszélő a maga nyelvén korlátlanul képes új, soha nem volt mondatokat alkotni és ilyeneket, hallva, megérteni. A grammatika feladata a beszélőnek erről a „teremtő” képességéről számot adni. A beszélő „kreativitása” azonban a társadalom által kialakított és rögzített szabályrendszeren alapul. A grammatika feladata így, közelebbről meghatározva, abban áll, hogy felállítson egy megfelelő, a beszélő kreativitásának megfelelő szabályrendszert, olyat, amely hiány-

talanul és pszichológus látrehozza („generálja”) a vizsgált nyelven lehetséges normális, azaz a normának megfelelő („grammatikális”) mondatokat. Egy ilyen szabályrendszert nevezünk „generatív grammatikának”.

Ez a meghatározás azonban könnyen félreérthető. Egy generatív grammatika szabályai nem adnak útmutatást mondatoknak sem alkotására, sem megértésére. A beszélőnek ismernie kell ezt a szabályrendszert, ezen alapul „kompetenciája”, képessége szabadon használni a maga nyelvét. Más kérdés, hogyan alkalmazza ezt a kompetenciát, használja fel az „interiorizált”, elsajátított grammatikát tetszőleges mondatok alkotására és megértésére. A beszélő kompetenciáját, implicit nyelvtudását meg kell tehát különböztetnünk attól, amit ő ennek alapján véghez visz, beszédtevékenységétől („performance”). Ennek vizsgálata egy külön diszciplínára tartozik, amely a mondottak szerint a nyelv alkalmazását tanulmányozza; ez komplex, nem tisztán nyelvészeti stúdium, hiszen az egyén egy pszichofizikai tevékenységére irányul.

CHOMSKY eszerint megegyezik Saussure-rel abban, hogy egy tudományos nyelvészethoz szigorúan, következetesen meg kell különböztetnie a konvenciót, amely lehetővé teszi a „*faculté du langage*”-nak (a beszéd velünk született képességének) realizációját — vagyis a szűkebb értelemben vett nyelvet¹ — attól a tevékenységtől, amelyben ez a képesség a konvenció alkalmazásával megvalósul, a beszédől; egyetért abban is, hogy amennyiben a beszéd a nyelv alkalmazása, stúdiuma feltételezi a nyelvét, a nyelv stúdiuma logikailag előljár. Látjuk azt is, hogy mindkét koncepció értelmében a grammatika, ahogy az ókortól fogva kialakult, a nyelvre irányul mint a maga tárgyára; a nyelv stúdiuma tehát történetileg is megelőzi a beszédét. De már a két fogalom (nyelv és beszéd, ill. kompetencia és „performance”) körének közelebbi meghatározásában, abban a kérdésben, hogy a társadalmi konvenció milyen mértékben határozza meg a beszéd tevékenységét, a két kutató alaposan eltér egymástól.

Láttuk, hogy SAUSSURE szerint a nyelv jelek, éspedig olyan jelek rendszere, amelyek nem hangalak és jelentésvonatkozás pozitív sajátosságai, hanem egyedül kölcsönös viszonyuk határozza meg, amelyek ilyen értelemben elvontak. De a beszélő csak úgy nyilatkozhat meg, hogy tartalmat ad az elvont jeleknek, amelyeket mondatká kapcsol össze, és materializálja (hallhatóvá teszi) őket; más szóval: a megnyilatkozáshoz a beszélőnek értelmeznie kell a használt jeleket, fonetikai és szemantikai tekintetben egyaránt. Hogyan viszi ezt véghez? a nyelv elvont jelei alapján hogyan jön létre érzékelhető és tartalmas beszéd? ezt a kérdést SAUSSURE nem érinti. Nem véletlen mulasztás következménye ez, SAUSSURE eljárása a nyelvnek abból a sajátos felfogásából adódik, amely az ő tanításának magva. Eszerint igaz ugyan, hogy a nyelv formális rendszere a beszédtevékenység alapján szolgál: egy beszédaktus elsősorban a rendszerből kiválasztott jelek kapcsolatának exteriorizálása (kivetítése). De a rendszer nem tartalmaz utalást a szubsztanciális tevékenységre, amely alkalmazza: ez ellenkezőnk formális jellegével. Ebben az értelemben mondhatni, hogy a rendszer alkalmazása nem tartozik lényegéhez, kívül áll rajta, a rendszer nem tud a maga alkalmazásáról.

Ezzel azonban a genfi mester ellentétbe kerül önmagával. Szerinte a nyelv azoknak a társadalmi konvencióknak összessége, amelyek lehetővé teszik a „*faculté du langage*” megvalósítását; nem vitás azonban, hogy a beszélő a nyelvi jelek szemantikai és fonetikai értelmezésében nem önkényesen jár el, hanem a társadalom által kidolgozott, társadalmilag érvényes szabályokat követ.

CHOMSKY viszont azt vallja, hogy a grammatika közvetlen tárgya, az (ideális) beszélő (implicit) nyelvtudása, voltaképpen elmélet, amely egy bizonyos módon (mint norma) számot ad egy nyelvközösség tagjainak beszédtevékenységéről, a beszédtevékenység elmélete; mint ilyen nem tisztán formális, hanem magában foglalja a mondatoknak megfelelő formális struktúrák interpretációját is. Ennek megfelelően egy CHOMSKY-féle generatív grammatika három részből áll. Mind a három szükséges, hogy a grammatika elérje kitzított célját, jellemezze szintaktikai szerkezet, jelentés és hangalak tekintetében a nyelv valamennyi normális mondatát. De a szintaktikai komponens különleges helyet foglal el a másik kettővel (a fonológiai és a szemantikai komponenssel) szemben: valójá-

¹ Megjegyzendő, hogy CHOMSKY a *language* ('nyelv') szót a hagyományostól eltérő értelemben használja, a valamely grammatika által létrehozott („generált”) mondatok összességét érti rajta (fonetikai és szemantikai interpretációjukkal együtt); vö. „We may think of a language as a set of sentences, each with an ideal phonetic form and an associated intrinsic semantic interpretation. The grammar of the language is the system of rules that specifies this sound—meaning correspondence.” (N. CHOMSKY—M. HALLE, *The Sound Pattern of English*. 1968. 3).

ban amaz a grammatika produktív része, ezek csak interpretálják a szintaktikai komponens által létrehozott struktúrákat, jelentést és hangalakot tulajdonítanak nekik.

1.2. Lássuk mármost, hogyan foglal állást szerzőnk a nyelvtudománynak ebben az alapkérdésében.

SAUSSURE és CHOMSKY a beszédet egyaránt a nyelv alkalmazásának tekintik; ebben a szemléletben úgy tűnik fel, hogy a nyelv a beszédnek, amennyiben annak előfeltétele, föléje van rendelve. Szerzőnk elutasítja ezt az elméletet.

Szerinte a kettő viszonyát meg kell fordítanunk: a nyelv a beszéd eszköze anélkül, hogy ennek az eszköznek az alkalmazása a beszéd lényegéhez tartoznék. Igaz — ezt ő is kénytelen elismerni —, nem ismerünk sem a jelenben, sem — ameddig az írásos hagyomány világa elér — a múltban olyan beszédet, amely nem egy nyelv alkalmazása lenne; de ez az állapot D. L. szerint másodlagos, az emberek már beszéltek, mielőtt nyelvük lett volna. Az ő meghatározásában a nyelv komplex mondatok szerkesztésére szolgáló eszköz készlete; feltevése szerint azonban volt olyan kor, amelyben az emberek még tagolatlan nyilatkozatokban, szómondatokban érintkeztek egymással. Szerzőnk a beszéd fogalmát a kommunikációnak ilyen módjára is kiterjeszti és ezzel bizonyítottan látja, hogy a beszéd régiebb, mint a nyelv, a nyelv utólag a beszédből állt elő, a szerző egy kedvelt kifejezésével abból „csapódott ki”.

Ez az érvelés gyenge lábon áll. Helytelen eljárás, a nyelv és a beszéd viszonyát egy feltételezett, az ősidők homályába vesző múltbeli állapotnak, és nem annak alapján meghatározni, amit egyedül ismerünk, világoszerthe a nyelvközösségek ezreiben egybehangzóan találunk. Következtelenség, továbbá, a tagolatlan nyilatkozatok („szómondatok”) által közvetített kommunikációt beszédnek minősíteni, de az alapjául szolgáló társadalmi érvényű rendszertől (BÜHLER az ilyet „einklassiges Zeichengerät”-nek nevezi)² elvitatni a nyelv minőségét. Tévedés egyáltalán a nyelvet a beszéd eszközeének tekinteni (az a szerző egyik alap gondolata!). A nyelv alkalmazásának alanya nem a beszéd absztrakciója, egy nyelvet emberek, egy nyelvközösség tagjai alkalmaznak; amennyiben ezt teszik, beszélnek, a beszéd nem az, ami a nyelvet alkalmazza, hanem maga az alkalmazás. A nyelv viszont elsődlegesen a beszédtevékenységben létezik; nyelv és beszéd így kölcsönösen feltételezik egymást, egyiknek a fogalmában benne rejlik az utalás a másikra, csak egymáshoz képest, egymásra vonatkoztatva határozhatók meg.

Nem vitás, hogy egy nyelv valamely történetileg meghatározott alakja a beszédből, a megfelelő közösség beszédtevékenységéből állt elő; de ez a tevékenység, természetesen, szintén egy nyelven alapult, egy nyelv szabályai hatották át. Az is kétségtelen, hogy beszéd és nyelv történeti fejlemények, az emberiség fejlődése (vagy inkább kialakulása) során keletkeztek; de keletkeztek a kommunikáció olyan módjából, amely sem egyik, sem másik nem volt.

1.3. Az egyén álláspontjáról a nyelv szükségképpen a beszéd előfeltételének tűnik fel. Ez helyes, csak hogy — és ezt a szerző joggal érezte — korlátozott álláspont. De a korlátját nem háríthatjuk el azzal, hogy mechanikusan megfordítjuk a viszonyt, ehhez a nyelvet a társadalomra kell vonatkoztatnunk.

A társadalmi organizmus egysége a termelésen alapul. Az egyének integrációja ezzé az egységgé szakadatlanul a kommunikáció, elsősorban a beszédtevékenység folyamatában valósul meg. Ezért nevezi a nyelvet a nagy etológus, Konrad Lorenz a társadalmi integráció egyének feletti apparátusának („ein überindividuelle Integrationsapparat”);³ ugyanez a gondolat BLOOMFIELD-nál is megtalálható;⁴ közelebbről egy nyelv ennek az integrációs folyamatnak immanens szabálya, törvénye egy társadalomban. Ez azonban azt jelenti, hogy beszéd és nyelv ugyanazon valóság két aspektusa. „A törvény — írja Hegel — nem a jelenségen túl, hanem abban közvetlenül jelen van; a törvények birodalma a létező vagy megjelenő világ nyugvó

² K. BÜHLER, *Sprachtheorie*. 1934. 72.

³ „Eine wirkliche ganzheitliche Integration der Teile kann selbstverständlich auch zum Entstehen überindividueller Ganzheiten führen. Nur müssen wir auch in solchen Fällen nach einem realen überindividuellen Integrationsapparat forschen. Die menschliche Sozietät besitzt in ihrer Wortsprache einen solchen Apparat, der eine überindividuelle Stapelung von Erfahrungen, ein überindividuelles Wissen und ausserdem eine sehr vollkommene Koordination der Funktionen ermöglicht.” L. Konrad, *Über tierisches und menschliches Verhalten*. München 1965. 279.

⁴ *Language*. 1933. 28.

képmása”⁵ és Lenin megjegyzi ehhez a helyhez: „Ez egy kiválóan materialista és (a nyugvó szóval) kiválóan találó meghatározás.”⁶

Gyakorlatilag ezen a gondolaton alapul hagyományosan a grammatika eljárása: a hagyományos grammatika a beszédtevékenységre irányul mint a maga tárgyára, ezt a tevékenységet igyekszik azokban a szabályokban, amelyek azt mint norma meghatározzák, megragadni, tudományosan elsajátítani. Ehhez a hagyományhoz csatlakozik N. CHOMSKÝ generatív grammatikája, amikor abban látja célját, hogy meghatározza, hiánytalanul és kizárólag, a tárgyalt nyelven lehetséges „grammatikális” mondatokat, más szóval: hogy a beszéd egész gazdagságát egy szabályrendszer „nyugvó képmásában” reprodukálja. Ez megint nem úgy értendő, hogy a nyelvnek és a beszédnek pontosan ugyanaz a tartalma, hogy a beszédet lehetséges teljességgel egy szabályrendszerre redukálni. Hegel hangsúlyozza — és Lenin ezt a helyet is helyesléssel jegyezte ki —, hogy a mozgalmasság jelenség gazdagabb, mint a törvények birodalma, magában foglalja a törvényt, de többet is annál;⁷ a törvény — jegyzi meg Lenin — éppen mivel a „nyugvó” az osztályrésze, szükségképpen szűk, hiányos, megközelítő, a jelenség gazdagabb a törvényénél.⁸ Valóban, ha a beszéd nem menne túl a nyelven, ezzel nem hatna rá vissza, a nyelv az idők folyamán változatlan maradna.

Az elmondottakból kitűnik a mélyebb oka annak, hogy nyelv és beszéd elválatlanul összetartozik, egyik sem gondolható a másik nélkül. Kitűnik az is, hogy helytelen a nyelvet, ahogy a szerző teszi, „eszköz-készletnek”, a beszéd „kellékének” tekinteni, nyelvnek és beszédnek más-más funkciót tulajdonítani.

2.1. A könyv első, a beszédet tárgyaló fejezete annak definíciójával kezdődik; eszerint a beszéd „az egyének társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre”. (Megjegyzendő, hogy ez még csak a definíció első, kisebbik része.) A nyelv meghatározására csak a következő fejezetben, 25 oldallal később kerül sor, a szerző tézisének megfelelően, amely szerint a beszéd nem tételez fel szükségképpen nyelvet, „beszélni” nem feltétlenül „valamely nyelven beszélni”. Igaz, a beszédet szerzőnknek sem sikerül meghatározni anélkül, hogy társadalmi érvényű eszközökre hivatkoznék, amelyeket az alkalmaz, amelyeknek alkalmazása tehát szerinte is a beszéd definíciójához, lényegéhez tartozik. De ezen könnyű segíteni: kimondjuk, hogy ha ezek a társadalmi érvényű eszközök csak egyosztályos rendszert alkotnak, akkor nem számítanak ugyan nyelvnek, de alkalmazásuk (a „szómondatokban” folyó érintkezés) már beszédnek minősül (32).

2.2. A szerző definíciója szerint minden beszédaktus reakció külső vagy belső ingerekre (vö. 16. 26. 32.). Ez az állítás elfogadható abban — de csakis abban — az értelemben, hogy minden emberi cselekedet okozati összefüggésben áll, kauzálisan meg van határozva; így azonban az állítás nem tartalmaz semmit, ami a beszédet sajátosan jellemzné. Valójában nyilván reminiscenciával van dolgunk olyan művekből, amelyek a nyelvet a behaviorizmus szempontjából tekintik; ezek közé tartozik egy pszichológusnak, GRACE ANDRUS DE LAGUNÁNAK a könyve (*Speech. Its Function and Development*. 1927), amelyet a szerző egy új lenyomat megjelenése alkalmából elismeréssel ismertetett.⁹

A nyelvtudományban elsősorban L. BLOOMFIELD képviseli a nyelv behaviorista felfogását. A beszédaktust ő is mint (sajátos) reakciót („speech or substitute reaction”) határozza meg; igaz, ő hozzáteszi, hogy ez a reakció egyben inger is, ingerként hat a hallgatóra.¹⁰ Csakhogy BLOOMFIELDNAK ez a meghatározás kiindulásul szolgál arra, hogy a behaviorizmus keretében, annak nyelvén kifejtse az emberi nyelv sajátosságát, nevezetesen szerepét a társadalom integrációjában; szerzőnknél a behaviorista reminiscencia magában áll, nem vezet sehova.

2.3. A továbbiakban a szerző kifejti a beszédéről adott definícióját. Fejtegetéseinek két megjegyzést fűznék.

⁵ „Das Gesetz ist daher nicht jenseits der Erscheinung, sondern in ihr unmittelbar gegenwärtig; das Reich der Gesetze ist das ruhige Abbild der existierenden oder erscheinenden Welt.” HEGEL, *Wissenschaft der Logik*. 2. Teil. 1934. 127.

⁶ LENIN, *Filozofskie tetrady (Polnoe sobranie sočinenij)*. Izd. pjaotie t. 29) 1963. 136.

⁷ „...; die Erscheinung ist daher gegen das Gesetz die Totalität, denn sie enthält das Gesetz, aber auch noch mehr, nämlich das Moment der sich selbst bewegenden Form.”

HEGEL, i. m., 128.

⁸ i. m., 136 sk.

⁹ *MNy* 1966. 285—292.

¹⁰ *Language* 25.

a) A definíció a szerző szerint „Leszögezi azt hogy a beszéd megvalósítása mindig egyéni”. (9) A kifejezés újból emlékeztet arra, hogy a szerző félreismeri a beszéd lényegileg instrumentális jellegét, valamiféle entitást lát benne, amelynek megvalósítása a beszédaktus műve, értelme. Valójában a beszélő nem a beszédet valósítja meg, a beszédaktus egy előzetesen elgondolt jelkapcsolat, egy „fonológiai model” (B. Malmberg)¹¹ realizációja, az egyén beszédtevékenysége pedig, általában, egy vele született képességé egy nyelv segítségével.

b) „A beszéd — állapítja meg a szerző — mindig fizikai valóság”. Ez igaz — amennyiben az igazság egyik fele az lehet. Tény, hogy ha kiejtek egy mondatot (pl. azt hogy *Kétszer kettő négy*), egy fizikai folyamatot idézek elő. Ez azonban önmagában csak éppen ennyi: fizikai, akusztikai, nem pedig nyelvi folyamat; beszédaktus, beszéd annyiban, amennyiben egy nyelvre vonatkoztatjuk, egy ennek elemeiből álló kapcsolat (egy mondat) realizációjának fogjuk fel, értelmezzük. Egy beszédaktus tehát (ill. annak terméke) nem pusztán „fizikai valóság”, inkább az, aminek Marx az árut nevezte: „ein sinnlich übersinnliches Ding”.¹²

De menjünk még egy lépéssel tovább! Egy mondat mint szerkesztett jelkapcsolat akárhányszor megvalósítható és minden egyes realizációja szükségképpen eltér valamennyi többlettől. Az akusztikai folyamat tehát a megfelelő mondat megvalósítása és egyben, mint e g y i k megvalósítása, különbözik tőle, a szó pontos, információelméleti értelmében *szignál*, azaz jelhordozó (sign-vehicle).¹³ Egy mondat és az azt alkalmilag, adott esetben megvalósító szignál, a *n y i l a t k o z a t* (utterance, Äusserung, enoncé) megkülönböztetése manapság elementáris. A szerző azért, hogy nem veszi kellően figyelembe a kettő különbségét, súlyos tévedéseknek teszi ki magát.

3.1. A szerző a fejezet hátralevő, nagyobb részében (10—30) megkísérli a nyelvnek (ill. a beszédnek, mert hiszen szerinte a nyelv csak utólag áll abból elő) rekonstruálni a keletkezését és fokozatos kialakulását. Ez merész vállalkozás, nem is egy okból.

Az evolúciós elmélet diadala új megvilágításba helyezte a nyelv eredetének régi problémáját; kitűnt, hogy az szorosan összefügg az ember eredetének, az emberré válásnak problémájával, csak annak keretében vizsgálható eredményesen. A probléma eszerint messze meghaladja a mi tudományunk illetékességét, a nyelvészet csak azzal járulhat hozzá a megoldáshoz, hogy minél pontosabban és teljesebben tisztázza az emberi nyelv sajátosságát, a különbséget, amely azt elválasztja az állati kommunikációtól.

Másrészt a nyelvészeti kutatás egyik sokszorosan biztosított eredménye, hogy a nyelvek, amelyek ma szerte a világon többé vagy kevésbé haladott közösségekben használólatosak, természetük szerint mind a fejlődésnek ugyanazon fokát képviselik. (Mellesleg: ezért félrevezető, helytelen az a szójárás — a szerző többször is él vele (8. 17. 22) —, amely szerint ez vagy az a sajátság „még a legkezdetlegesebb” nyelvekben is megtalálható — mintha mutatkoznék a nyelvek között ilyen különbség.) Az ember pedig évezredek százai óta létezik mint számszámokat készítő és — a kettő összefügg — beszélő lény. A nyelv tehát, mire mai alakját felvette, roppant utat (és bizonyosan roppant bonyolult utat) tett meg; de ennek állomásairól semmiféle tudomásunk sincs: az első írásos emlékek Sumerből és Egyiptomból legfeljebb ötezer évesek és ezek már olyan nyelveket tárnak elénk, amelyek természetükben (lényegileg) nem különböznek a maiaktól.

A szerző mégis bizakodó, bizik abban, hogy „az állati jelzésekre és az emberi beszédre vonatkozó ismereteink egybevetésével és gondos mérlegelésével sok mindent kikövetkeztetünk, s legalább is valószínűsíthetünk”. (17).

3.2. De vajon nyelvész létére tájékozódott-e alaposabban az állati kommunikáció kutatásának és az emberi és állati kommunikáció összehasonlításának irodalmában? Én ennek alig látom nyomát a fejtegetéseiben. Szembeötlök nevezetesen a szerző hallgatása a tények egy olyan komplexumáról, amelyet ebben az összefüggésben hiányosság mellőzni.

¹¹ „La parole est la réalisation concrète d'un modèle phonologique dans un acte de communication.” In: *Le langage*. Vol. XXV de l'Encyclopédie de la Pléiade. (Ed. A. MARTINET) 1968. 57.

¹² *Das Kapital*. I. Berlin 1947. 76.

¹³ Vö. „research on automatic speech recognition aims at discovering a recognition function that relates acoustic signals produced by the human vocal tract in speaking to messages consisting of strings of symbols, the phonemes.” M. HALLE/K. N. STEVENS in: *The Structure of Language*. 1964. 604. Tanulságos a „Signalanpassung” és a „Zeichenanpassung” megkülönböztetése (W. Meyer-Eppler, *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*. 2. Aufl. 1969. 4.).

Néhány évtizeddel ezelőtt egy kiváló zoológus, KARL VON FRISCH a méhek munkájának szervezetét kutatva a kommunikációnak olyan módját fedezte fel nálunk, amely magasabbrendű, mint amit addig az állatvilágból ismertünk.¹⁴ Érthető, hogy VON FRISCH felfedezései nagy feltűnést keltek messze túl az állattan határain; kiváló nyelvészek is — mint JOHN LOTZ¹⁵ és EMILE BENVENISTE¹⁶ — felhívták rájuk a figyelmet a maguk oldaláról és igyekeztek meghatározni jelentőségüket a nyelvtudomány számára. Ma általános a vélemény, hogy ha meg akarjuk határozni az emberi nyelv sajátosságát az állati kommunikációval szemben, a méhek „nyelvére” különös figyelmet kell fordítanunk. Ezért meglepő látni, hogy a szerző az állati jelzésekre vonatkozó, viszonylag kiadós fejtegetéseiben beéri elmélgedésekkel a tyúkok szignalizációjáról és a támadó oroszlán ordításáról; lehetséges, de nem éppen valószínű, hogy a méhek kommunikációját a dolog ismeretében mellőzi hallgatással.

3.3. Egy későbbi fejezetben a szerző látható meglepéssel tekint vissza a nyelv eredetét tárgyaló elmélgedéseire, úgy véli, hogy ezekben megtalálható az oly rég vizsgált probléma megoldása. „Mint láttuk — írja — „a” nyelv eredete tulajdonképpen nem is probléma. „A” nyelv a beszédből ered, abból vált ki; „a” beszéd pedig a már állati fonok észlelhető komplex magatartásforma... hangos elemének önállósodása és minőségi továbbfejlődése” (65)

Attól tartok, hogy a szerző egy kissé elcsúszott a meglepéssel; más dolog verbálisan és más tényleg megoldani egy problémát. Egy példa megvilágíthatja, mire gondolok.

KARL BÜHLER, a kiváló pszichológus, a maga *Sprachtheorie*-jének (1934) egy ismeretes helyén (24 skk) kifejti, hogy a nyelvi nyilatkozat — az akusztikai esemény, amely egy mondatot realizál — háromszorosán, háromféleképpen jel: mint szimbólum egy tényállást ábrázol, mint szimptóma (indicium) kifejezi a beszélő belső világát, végül, mint szignál, vezérli a hallgató viselkedését. A „komplex jel” (ill. annak megvalósítása) így hármas funkciót teljesít. Közülük kettő, az indicium és a szignál funkciói („Ausdruck” és „Appell” BÜHLER szavaival) az állati kommunikációban is feltalálhatók; az ábrázolás funkciója az emberi nyelv sajátja (egy mondat „ábrázol” egy tényállást, amennyiben társadalmi eredetű és érvényű eszközökkel rögzíti annak tartalmát). Eszerint ha valaki vállalkozik a nyelv eredetének magyarázatára, annak nem utolsó sorban tisztázni kell, honnét ered, hogyan alakult ki az emberi nyelvnek ez a specifikus funkciója. Lássuk, hogyan igyekszik a szerző ezt a feladatot megoldani.

A beszédnek 6 is három funkcióját különbözteti meg: a) a kifejezés, ami a beszélőre jellemző; b) a befolyásolás, ami a hallgatóra irányul; c) a tájékoztatás, aminek a külvilág a tárgya (10). Ez a hármasság nyilván — közvetve vagy közvetlenül — a BÜHLERÉRE megy vissza; de ha alaposabban szemügyre vesszük, szembeötlik egy eltérés: az ábrázolás funkciójának színterénél a tájékoztatás lépett a helyére. Ez jelentős eltérés: amint láttuk, a BÜHLERNÉL megkülönböztetett funkciók közül éppen az ábrázolás az, amely az emberi beszédet specifikusan jellemzi — amit a szerző később maga is megállapít (16 sk. 23). Így felmerül a kérdés: mi indította őt erre az eltérésre?

Nem mondhatni, hogy az haladás BÜHLERHEZ képest, az eredeti séma korrektúrája: a nyilatkozat mint kifejezés is tájékoztat, információkkal szolgál a beszélő egyéniségét, érületét, kedélyállapotát illetően, amelyek gyakran lényegesen kiegészítik azt, amit mint jelkapcsolat ábrázol; viszont a „tájékoztatás” — vagyis, amennyiben megkülönböztetjük a kifejezéstől, az ábrázolás — nem csupán a külvilágra irányul mint a maga tárgyára: felháborodásomat pl. adott esetben nemcsak a hanghordozás indiciumával juttathatom kifejezésre, hanem szavakba foglalva ábrázolhatom is.

A bühleri séma módosításának indítéka kitűnik, ha egy kissé tovább olvasunk. A 14. oldalon a szerző a hármasságát átviszi az állati szignálra, ennek is három funkciót tulajdonít, éspedig ugyanazt a hármast, amelyet előbb az emberi beszédnek — azzal a különbséggel, hogy emez, állítólag, a külvilágról tájékoztat, az állati szignál viszont „bizonyos körülményekről”. Az így szerencsésen létrehozott egyezés alapján — mindössze a specifikus „ábrázolást” kellett a tágabb „információval” helyettesíteni — a szerző megállapítja, hogy „ha csírájában is” az emberi beszéd mindhárom funkciója „kita-

¹⁴ K. VON FRISCH, *Bees: their Vision, Chemical Senses and Language*. Ithaca, N. Y. 1950; id., *Orientierungsvermögen und Sprache der Bienen: Die Naturwissenschaften* 38 (1951) 105—112.

¹⁵ *Word* 7 (1951) 66 sk.

¹⁶ *Problèmes de linguistique générale*. 1966. 56—62 (eredetileg 1952). A kérdés egyik legújabb tárgyalása: G. MOUNIN, *Introduction à la sémiologie*. Paris 1970. 41—56.

pintható már az állati jelzésekben". Most már könnyű dolog megmagyarázni, honnét ered az emberi beszéd ábrázoló funkciója: szerzőnk szerint ez voltaképpén nem is új funkció, csak továbbfejlődése, sajátos formája a „tájékoztató funkciónak”, amely egyaránt megtalálható az állati és az emberi kommunikációban.

Amint látjuk, a bühleri séma módosítása a szerző konstrukciójában arra van hivatva, hogy az emberi beszéd és az állati kommunikáció közti szakadékot verbálisan, szavakkal áthidalja.

A szerzőnek általában kedvelt eljárása azzal könnyíteni egy fejlődés magyarázatát, hogy kijelenti: a fejlődés eredménye „csirájában”, „potenciálisan” adva volt már a fejlődés kezdetén. Így pl. biztosít bennünket arról, hogy a tagolt mondat lehetősége már „benne rejlik” a tagolatlanban is, és ezt a következőképpen „mutatja ki”: „Az olyan tagolatlan felkiáltásoknak is mint . . . „Jaj! és „Hess!” és „Reccs!” és társaik, van egyfajta dualizmusuk. Hiszen mindegyikük mögött é r e z h e t ő azért egy fajta alanyi aspektus (!), ott rejtezik a felkiáltás mélyén egyfajta „potenciális cselekvéshordozó”. A „Jaj!” felkiáltás mögött első személy é r e z h e t ő m e g (ez a benne jelzett fájdalom, meglepetés stb. természetesen hordozója); a „Hess!” mögül egy második személyű alany s e j l i k f e l (ez a parancs potenciális végrehajtója); a „Reccs!” mögé meg egy harmadik személyű alany é r t h e t ő o d a könnyen (vele történik az, amit a szómondatban jelzünk; itt ő vagy az a cselekvéshordozó).” (A kiemelések tőlem.) (24)

Lehet, hogy vannak területek, ahol hatásos az érvelésnek ez a módja; a tudomány, véleményem szerint, nem tartozik közéjük.

A nyelv eredetének kutatása jogos, szükséges vállalkozás. De ez a vállalkozás csak úgy érhet célt, ha nem éri be konkrét vizsgálódások helyett szavakkal, és nem kendőzi el maga előtt a feladat kivételes nagyságát. Az emberi nyelv páratlan a maga nemében, keletkezése, ha voltak is, természetesen, előzményei, u g r á s az élőlények kommunikációjának történetében; a szerző pedig gyakorlatilag arra törekszik, hogy ezt az ugrást folyamatos fejlődésnek tüntesse fel. Ennek a látszatát csak erősíti a szerző módszertanilag helytelen eljárása: ő a beszéd természetét tárgyaló fejtegetéseit összevegyíti annak eredetére vonatkozó feltevésekkel; ezzel megnehezíti az olvasónak elválasztani a kettőt, világosan felfogni az emberi beszéd sajátosságát, felmérni, másrészt, mennyiben sikerült a szerzőnek számot adni ennek a sajátos, egyedülálló kommunikációs eszköznek kialakulásáról.

4.1. A szerző, miután vázolta a beszéd funkcióját, eredetét és fejlődését, áttér a nyelv funkciójának, eredetének és fejlődésének tárgyalására. Ez megfelel már ismeretes tézisének: eszerint a nyelv utólag állt elő a beszédből, amely hosszú időn át tőle függetlenül, nélküle létezett; az előző fejezet glottogóniai spekulációi nem utolsó sorban arra vannak hivatva, hogy ezt a tézist alátámasszák.

A tárgyalás, rövid bevezetés után, a nyelv definíciójával kezdődik. Ez a definíció — valamivel rövidebb, mint a beszédé — így hangzik: „A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll” (33). A szerző itt láthatóan SAUSSURE-t követi, aki a nyelv lényegét abban látta, hogy elemei jelek és hogy ezek a jelek rendszert alkotnak („avant tout la langue est un système de signes”).¹⁷

4.2. Hogy a beszéd jelekkel való kommunikáció, ez a felismerés az ókorra megy vissza. De a nyelvnek jelrendszerként való meghatározása Saussure értelmében éles szakítás a hagyománnyal.

A grammatika hagyományos tárgya, a jelenségeknek az a területe, amelyről számot adni kitartó törekvése, egy nyelvi közösség b e s z é d t e v é k e n y s é g e: erre a célra igyekszik feltárni a szabályokat, amelyek ezt a tevékenységet vezérlik. Ezen az állásponton a grammatika sajátosan s z a b á l y o k k a l foglalkozik.

Saussure szemében viszont a nyelv, mint a grammatika (azaz a szinkronikus nyelvészet) tárgya olyan rendszer, amelynek elemei, a jelek nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, formális rendszer („la langue est une forme et non une substance”),¹⁸ és ezért nem lehet tekintettel a beszéd szubsztanciális tevékenységére. Ez a mélyebb, ha nem is az egyedüli magyarázata annak, hogy Saussure a nyelv definíciójában nem említi a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogyan jön létre a nyelv elvont jelei alapján érzékelhető és tartalmas beszéd, nem említi a beszédtevékenységet vezérlő, átható szabályokat.

¹⁷ *Cahiers Ferdinand de Saussure* 15 (1957) 14. (A második *cours*-ban).

¹⁸ *Cours de linguistique générale*. 1949. 169.

4.3. A nyelv és a beszéd viszonyának megítélésében szerzőnk — legalább is első tekintetre így tűnik fel — élesen szemben áll SAUSSURE-rel. A genfi mester szemében a beszéd a nyelv alkalmazása és, mint ilyen, ahhoz képest „járulékos és többé-kevésbé esetleges”; D. L. viszont hosszasan fejtegeti, bizonyítja a beszéd genetikai és funkcionális elsőbbségét a nyelvvel szemben. De hiba volna ezt az ellentétet túlbecsülni, meg nem látni növelte a lényegi egyezést. Szerzőnk a hagyománnyal szemben Saussure-höz csatlakozik nyelv és beszéd mechanikus elkülönítésében: szerinte a nyelv holt „eszközkészlet”, amelyet a megismerésített beszéd kívülről, a maga szabályai szerint hoz működésbe: ennek megfelelően a nyelvet — Saussure mintájára, de még nála is szigorúbban — a jelek rendszerére korlátozza.

Megjegyzendő azonban, hogy D. L. mást ért (nyelvi) jelen, mint SAUSSURE. A közönséges felfogás szerint az egyszerű jelekből szabály szerint alkotott szerkezetek (képzett és összetett szók, szószervezetek és mondatok) maguk is jelek. SAUSSURE is így gondolkodott¹⁹ az ilyen jeleket nevezte ő szintagmának. (Mellesleg: szerzőnk tévesen állítja a 70. lapon, hogy SAUSSURE szerint a szintagma „a mondatnak még csak funkció részegységét” jelenti; valójában SAUSSURE a mondatokat is kifejezetten a szintagmák közé sorolja).²⁰ Szerzőnk ellenben a nyelvi jelet a morfémával azonosítja, azaz a beszédnek csak a minimális jelentős részeit tekinti jelek; eszerint a magyarban a *hal* szó jel, de már *kardhal*, amelyben két morfémát különböztethetünk meg, nem az.

Vajon miért vitatja el a szerző a komplex jelektől a jel minőségét? Fejtegetéseiben szerepel egy szakasz, amely a nyelvi jelek van szentelve (35—37), talán abban megtaláljuk a választ. Különbösen is érdemes ezt a szakaszt mint a szerző munkájának mintáját közelebbről megtekinteni.

5.1. A szakasz címe — „A nyelv egysége a jel” — egyik fele a szerző egy formulájának, amely teljesen így hangzik: a beszéd egysége a mondat, a nyelv egysége a jel (vö. 10; 71). A szimmetrikus formula hatáskör: kár, hogy nem állja meg a gondosabb vizsgálatot. Az első felében nincs kivétel, a mondat valóban a beszéd egysége, amennyiben minden beszéd mondatok sorában áll, mint a mondat egész számú többszöröse határozható meg. Egy nyelv ellenben a szerző által is vallott nézet szerint jelek rendszer; márpedig egy rendszer viszonya a maga tagjaihoz vagy elemeihez egész más, mint a beszédé azokhoz a mondatokhoz, amelyeknek sora alkotja, itt nem lehet egységről beszélni (legalábbis nem olyan értelemben, mint a formula első felében).

5.2. A szerző a (nyelvi) jelet a következőképpen definiálja: „Jel az, ami a beavatott jellel számra a valóságnak valami olyan elemét vagy mozzanatát szimbolizálja, amely más, mint a jel maga: ami a jelet ismerőben képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét.” (35) Ez a definíció több megjegyzést tesz szükségessé.

a) Egy klasszikus definíció szükségképpen megjelöli a „genus proximum”-ot, azt a legközelebbi nemet, amelyhez a meghatározandó fajta tartozik; pl. a négyzet egyenlő oldalú négyszög. A szerző nem követi ezt a hagyományt, nem mondja meg, hogy a nyelvi jel a dolgok milyen neméhez tartozik, beéri azzal a fordulattal, hogy „jel az, ami . . .”. Ezzel ugyan némi esalódást szerez az olvasónak; de még hivatkozhat arra, hogy manapság nem kívánjuk meg egy definíciótól minden körülmények között a klasszikus formát.

Van azonban olyan követelmény, amelyet egy meghatározásnak feltétlenül ki kell elégítenie, s ez abban áll, hogy a definiáló tagnak nem szabad a definiálandó szót tartalmaznia. Ezt a hibát követi el a szerző, ha nem is nyíltan, amikor a jel (egyik) funkcióját úgy határozza meg, hogy az „szimbolizál”, ami annyi, mint „jel gyanánt funkcionál”.

b) A szerző kétszeresen jellemzi a nyelvi jelet: egyrészt azt állítja róla, hogy az „szimbolizálja” a valóság egy elemét, másrészt, hogy képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét. Ami az utóbbit illeti: a nyelvi jel *m i n t o l y a n* jellegzetesen nem egy valóság-elem képzetét idézi fel — erre más egyéb is képes —, hanem a *m a g a j e l e n t é s é n e k k é p z e t é t*.

c) Szerzőnk szerint a nyelvi jel karakterisztikus funkciója a „képzetkeltés”. Hogy világosan lássuk ennek a nézetnek értelmét, tanácsos Paulhoz fordulnunk, akinek hatása a magyar nyelvészetben különösen tartósan mutatkozik.

Ha egy meghatározott helyzetben, annak megfelelően az *asztal* szót használom (pl. ebben a mondatban: *Ez az asztal nekem drága*), akkor a hagyományos és, egyben, a nyelvészeti szemantikában jelenleg általánosan uralkodó nézet szerint a szóval egy bizo-

¹⁹ „Dans la règle, nous ne parlons pas par signes isolés, mais par groupes de signes, par masses organisées qui sont elles-mêmes des signes.” *CLG* 177.

²⁰ „La phrase est le type par excellence du syntagme.” *uo.*, 172.

nyos dolgot jelölök a külvilágban, erről a dolgról beszélek, róla állítok valamit. Ennek a nézetnek értelmében meg kell különböztetnünk azt, amit a szó jelent, attól, amit jelentése alapján adott esetben jelöl („thing-meant”, „reference”).

PAUL szerint másképp áll a dolog. Ő különbséget tesz „szokásos” és „alkalmi” jelentés között; szokásos jelentésen a teljes tudattartalmat érti, amely a nyelvi közösség egy tagjának számára a szóhoz fűződik, alkalmi jelentésen pedig azt, amelyet a beszélő, ahogy a szót kiejti, ahhoz fűz, és amelyről elvárja, hogy hallgató is a szóhoz fűzze.²¹ Ebben a felfogásban ha egy adott helyzetnek megfelelően kijelentem, hogy *Ez az asztal nekem drága*, az *asztal* szót ugyan nem a szokásos, teljes jelentésében használok, hanem egy szűkebb, „alkalmi” jelentésben, de változatlanul nem egy dolgot, hanem egy képzet-tartalmat jelölök vele, általában: nem a dolgról, hanem csakis képzeteimről beszélek, a szavak hivatása ezeket felidézni.

PAUL, amikor ilyen módon bevezeti és megalapozza a jelentés változására vonatkozó fejtegetéseit, nem valami különleges, egyéni felfogást képvisel. Az újgrammatikusok szemantikája egyáltalán azon a századforduló táján szélesen befolyásos elven alapult, amely szerint csak az lehet gondolkodásom, és így beszédem tárgya is, ami képzetem. (A nagy logikus, G. Frege, aki még egyik utolsó, egy félszázaddal ezelőtt megjelent értekezésében is hosszasan viaskodik ezzel a tévedéssel,²² találon jegyzi meg egy alkalommal, hogy ha kijelentem: „Ez a fűszál zöld”, nem képzetemet teszem egy állítás tárgyává, és ha mégis, hamisat állítok).²³

Ez a szubjektivista szemantika a pszichologizmussal együtt, amelynek egyik kifejezése, régóta hitelét veszítette, hatása azonban még világosan megmutatkozik szerzőnk fejtegetéseiben. Megmutatkozik elsősorban abban, hogy ő, amint említettem, a nyelvi jel fő funkcióját a képzetkeltésben látja. Az újgrammatikusok szemantikájából ered továbbá szerzőnkél — az elmondottak alapján ezt könnyű felismerni — a kétféle, nyelvi és „beszédbeli” jelentés megkülönböztetése (125., 130).

d) Ha az összefüggést (akárcsak a címet) tekintjük, nem kétséges, hogy a szerző a nyelvi jelet igyekszik meghatározni. De nem ezt mondja: a definíció tárgyát (a definiendumot) egyszerűen *jelnek* nevezi, mintha másféle jel mint a nyelvi, nem is léteznék. Igaz, hogy a jel különféle fajtáinak rendszeres áttekintése nem ide tartozik; de a nyelvi jel meghatározásához elengedhetetlen megállapítani, hogy azt mi különbözteti meg specifikusan más természetű jelektől. Ehhez járul még egy körülmény, amely arra kényszerít bennünket, hogy a nyelv vizsgálatában is tudomást vegyünk a jelek sokféleségéről: a nyelvi nyilatkozat elemzése kimutatja, hogy az t ö b b f é l e k é p p e n jel.

Egy nyelvi nyilatkozat — pl. ez a mondat: *Péter megérkezett*, ahogy az egy bizonyos esetben elhangzik — mindenek előtt egy nyelvi jelekből alkotott szerkezet kivitele (realizációja); mint ilyen, egy tényállást ábrázol, esetleg, mint az idézett példában, anélkül, hogy bármilyen elemével a beszélőre utalna. Ezzel azonban még nincs kimerítve az információ az a gazdagsága, amelyet a nyilatkozat magában foglal. Abból, ahogy a beszélő adott esetben a *Péter megérkezett* mondatot realizálja, kiolvasható neme és kora, földrajzi eredete és műveltségének foka, nevezetesen állásfoglalása az ábrázolt tényállással szemben, az, hogy Péter megérkezése örömet szerez-e neki vagy bosszúságot. A nyilatkozat ezeket az információkat is mint jel közvetíti, de nem mint nyelvi jel, hanem mint a jel egy másik fajtája, mint *i n d i c i u m* (Anzeichen).

Miben áll a kettő különbsége?

Ha adott esetben füstöt látok az erdő fái mögül felszállani, ez a tényállás számomra jele annak, hogy ott (talán egy tisztáson) tűz ég, jel, amennyiben az érzékelt tényállás (a felszálló füst) alapot ad egy másik, közvetlenül hozzáférhető tényállás (egy tűz égése) feltevésére, arra utal. Az efféle jeleket nevezzük *indiciumnak*. Ha viszont azt hallom, hogy *A fákön túl tűz ég*, az, amit hallok, szintén jel számomra, de másképpen. Egy indicium értelmezésének a következtetés formáját adhatjuk (pl.: „a fák mögül füstöt látok felszállni, következtésképpen ott tűznek kell égnie”); a nyelvi nyilatkozat értelmezésekor az akusztikai esemény mögött egy komplex jelet (mondatot) ismerünk fel, amely komponenseinek társadalmilag rögzített jelentése révén egy tényállást ábrázol, anélkül, hogy ezzel annak valóságáról — mint az indicium — a maga létével többé-kevésbé kezeskednék.

²¹ *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Aufl. 1920. 75.

²² *Kleine Schriften*. Hildesheim 1967. 350 skk.

²³ *Grundgesetze der Arithmetik*. 1. Jena 1893. XXI. 1.

Amikor tehát a nyelvi nyilatkozatból annak voltaképpeni tartalmán, a komponens jelek kapcsolatában foglalt közleményen felül a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára vonatkozó információkat is merítünk, ennek az az alapja, hogy a nyilatkozatot nemcsak mint egy komplex nyelvi jel valóságát, hanem egyben mint indiciumot fogjuk fel és értelmezzük.

A nyelvi jel és az indicium különbségét elsőül E. HUSSERL, a filozófus elemezte mélyrehatóan,²⁴ megállapítva egyben összefonódásukat a nyilatkozatban, azt, hogy „a kommunikatív beszédben a kifejezések (azaz a nyelvi jelek) mind indiciumként funkcionálnak”.²⁵ Őt követi Bühler, amikor kifejti a nyelv „organonmodel”-jének koncepcióját; de ő még egy lépéssel tovább megy: szerinte — amint erre már előbb, más összefüggésben emlékeztettem — a nyelvi nyilatkozat háromféleképpen (mint szimbólum, indicium és mint a hallgató viselkedését vezérlő szignál) tölti be a jel szerepét.

Szerzőnk ignorálja ezeket a felismeréseket; igaz nehéz is őket értékesíteni, ha valaki azon a nézeten van, hogy a nyelvi nyilatkozat nem jel, de viszont ez is mutatja ennek a nézetnek a ferdeségét. Egy alkalommal (16. sk.) a szerző az állati jelzést gyakorlatilag mint indiciumot állítja szembe az emberi beszéddel; arról nem vesz tudomást, hogy a beszéd, a nyelvi nyilatkozat egyebek között indicium is.

5.3. A jel definíciója után a szerző áttér jel és jelzés különbségének kifejtésére; jelzésen a mondatot érti és voltaképpen azt igyekszik itt kimutatni, hogy a mondat alkotórészei lehetnek jelek, ő maga nem tekinthető annak. Lássuk közelebbről, milyen érvekkel bizonygatja ezt a tézist.

Mindenekelőtt arra hivatkozik, hogy „a jelzés közlő . . . , a jel csak képzetkeltő erejű jelenség”. Nem vitás, hogy a mondat mélységesen különbözik azoktól a jelektől, amelyekből esetenként felépül: a nyelvi közlés egysége a mondat és a nála kisebb jelek (a morfémtől a szószerkezetig) csak egy mondat keretében válnak valósággal jellé, látják el aktuálisan (tényleg) a jel hivatását. Kérdés azonban, hogy ennek a különbségnek alapján elvitatathatjuk-e a mondatot a jel karakterét egyáltalán.

Jel és mondat különbözik továbbá szerzőnk szerint abban is, hogy „a jelzés . . . közvetlenül csak a beszélő belső világára utal; a jel viszont az objektív valóságnak valami elemére vagy mozzanatára”. Megvallom, nem értem, hogyan lehet ilyet állítani. Tekintsük a következő mondatot: „Budapest a Duna két partján fekszik”. Ez a mondat kétségkívül olyan tényállást ábrázol, amely a külső valóság része. Maga a mondat az emberi gondolkodás műve, de ezt az ismeretet nem belőle merítjük, ő egyetlen morfémmal sem utal egy beszélő „belső világára”. Tény, hogy egy mondat adott realizációja *m i n t i n d i c i u m* rávilágít a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára, de ezek az információk nem tartoznak a mondat tartalmához, esetenként változnak, aszerint, hogy ki és milyen körülmények közt ejti azt ki. Másrészt bármely nyelvben tömegesen akadnak jelek, amelyek a lelki élet jelenségeire vonatkoznak (vö. m. *örül, remél, fél* stb.).

Szerzőnk végül harmadik helyen azt hangoztatja, hogy „a jelzés egyszeri, egyéni-egyedi és mindenkor aktualizált; a jel standard, és nem aktuális . . .”. Ez az állítás nem veszi tekintetbe a típus és az egyes eset (a „type” és a „token”) különbségét. Ha kiejtem pl. a *határ* szót, egy (öt fonémából álló) fonológiai típust aktualizálok (azaz valósítok meg); a típus bármely aktualizálása közvetlenül, materiálisan különbözik a többitől, de valamennyi, amennyiben ugyanazt a típust aktualizálják, ugyanazon jelnek számítanak. Ugyanez a viszony áll fenn azonban egy mondat és a megfelelő nyilatkozatok között; bármely nyilatkozat egy mondatot aktualizál, amely mint típus akárhány más nyilatkozatban is aktualizálható. Egy nyilatkozat tehát valóban egyszeri és aktuális, de nem a mondat, amelyen alapul, az ugyanolyan „standard és nem aktuális”, mint szerzőnk szerint a jel. Az ellentét látszata onnét ered, hogy ő a jelet mint típust egy aktualizált mondattal, egy nyilatkozattal hasonlítja össze.

Amint látjuk, a szerző érvei gyenge lábón állnak. De ettől eltekintve eleve elégtelen, nem célravezető az érvelés módja. A mondat és a komponens jelek között bőségesen található számottevő különbségeket; de már eldönteni, mi ezeknek a jelentősége, lehetséges-e ilyen különbségek alapján elvitatni a mondatot a jel karakterét, ehhez kiindulásul tisztázni kell a jel általános fogalmát. Itt természetesen nem térhetek ki erre a kérdésre; csupán arra emlékeztetnék, hogy egy nyilatkozat a hallgatónak, aki érti a nyelvet, olyan információt közvetít, amely gyökeresen különbözik a saját közvetlen valóságától, mást mond, mint ami ő maga, azaz karakterisztikusan jelfunkciót teljesít.

²⁴ *Logische Untersuchungen*. 2. 1. (1928) 23 skk.

²⁵ *Uo.*, 33.

5.4. A szakasz hátralevő részében a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a jelet milyen viszony fűzi egyrészt jelentéséhez, másrészt „tárgyához”, ahhoz, amit jelöl („thing-meant”, „reference”). Ezt az eljárást nem tartom logikusnak. Helyesebb lett volna, kétség kívül, először a jelet és a jelentést egyenként tárgyalni; a szerző ehelyett csak száz oldallal később, a mondat problémáinak részletes vizsgálata után, a morféma fejezetében tér ki a jelentésre, tényezőire és fajtáira. (pp. 126—130; vö. az előző oldalakat is). Az anyagnak ilyen elrendezése nem csupán figyelmetlenség következménye. A nyelv-tudomány újabb fejlődése megtanított bennünket arra, hogy a nyelvészeti szemantika fő problémája a mondat jelentése, vagyis az a kérdés, hogy a mondat jelentése hogyan, milyen szabályok szerint áll elő (vezethető le) komponenseinek jelentéséből. Szerzőnk viszont még nem jutott túl a régi, elégtelen nézeten, amely szerint a jelentéstan gyakorlatilag a szójelentés elmélete, a lexikológia egy alosztálya (p. 218).

5.5. A szerző, amint már említettem, a nyelvi jelnek szentelt szakaszban fejtegeti, legalábbis részben, jel, jelentés és „tárgy” viszonyát. Itt is alig akad állítás, amely ne tartalmazna valamilyen tévedést. Kettőt ragadok ki például, amelyek viszonylag röviden tisztázhatók.

A szerző szerint a tárgy, és a jel, amely reá irányul, elválhatatlanul összetartozik. „Az *asztal* hangsor — olvassuk a 36. lapon — a magyar nyelvű hallgatóban egymagában is képes felidézni a valóságos asztal képzetét; . . . Ugyanígy fordítva is: egy konkrét asztal is felidézi a szemléltben az *asztal* hangsort . . . A tárgy, esemény vagy egyéb valóságmozzanat . . . és a jel . . . egymással elválaszthatatlan kapcsolatban van” (p. 36). Amint az idézetből kitűnik, a szerző úgy véli, hogy pl. egy appellatívum alkalmazása egy adott tárgyra pusztá asszociáció alapján történik. Ha igaz lenne, ha a tárgy automatikusan felidézne a maga nevét (ill. egy osztálynak a nevét, amelyhez tartozik), a beszéd nem volna az az igényes tevékenység, aminek, ha közelebről nézzük, mutatkozik.

Ha egy személyt orvos-nak nevezek, nem olyan névvel utalok rá, amely mint egyéni illeti; ezzel a névvel egy o s z t á l y b a sorolom, más szóval: egy fogalom alá rendelem. Egy mondat, általában, amelyben egy appellatívum egy egyedet jelöl, a maga explicit tartalmán túl még egy állítást is foglal magában. Tekintsük a következő példát: „Ez az orvos érti a dolgát”; ennek a mondatnak a tartalma kifejtve annyi mint „Ez az egyén orvos, és érti a dolgát”. Igaz, közönségesen nem ütközik érezhető nehézségbe olyan fogalmat (tulajdonságot) találni, amelynek közvetítésével megnevezhetjük az adott individuumot. De vannak esetek (és ilyenek éppen nem ritkán adódnak), amikor kitűnik, hogy egy appellatívum, egy „attributív” név alkalmazása egy egyénre feltételezi annak osztályozását, egy kognitív aktust: az orvosnak pl. adott esetben diagnózist kell csinálnia, hogy a betegséget, amelynek szimptomáival szemben áll, megnevezhesse.

Meg kell gondolnunk, ezen túl, hogy egy végtelenül gazdag valósággal állunk szemben, amely magát soha pontosan nem ismétli, szakadatlanul újat produkál; hogy a beszéd ennek tárgyait és relációit véges számú, társadalmilag rögzített jelentés segítségével kénytelen megjelölni; végül, hogy ezeknek a jelentéseknek, a tulajdonnév kivételétől eltekintve — a tulajdonnév pedig semmit sem mond arról, amit vele jelölünk —, valami általános a tartalmuk. Ha mindezt tekintetbe vesszük, látnunk kell, hogy minden megjelölés egyoldalúan világítja meg a maga tárgyát, és hogy a hozzárendelés viszonya csak jel és jelentés közt áll fenn, a dolgok nincsenek jeleinkhez rendelve.

A másik részlet, amelyhez néhány megjegyzést kívánok fűzni, a nyelvi jel önkényességének kérdését érinti.

Saussure, amint ismeretes, azt tanítja, hogy a nyelvi jel — pontosabban: a jel és a hozzá tartozó jelentés kapcsolata — (a szó egy sajátos értelmében) önkényes. Ez a tézis nála különös jelentőséget kap, de nem tőle ered,²⁶ már századokkal előtte hagyományos volt, közhely („Je sais — írja Leibniz — qu'on a coutume de dire dans les écoles et partout ailleurs que les significations des mots sont arbitraires”).²⁷ Szerzőnknek nem tetszik az önkényes szó használata ebben az összefüggésben, félrevezetőnek találja. Ez a véleményem nem alaptalan, de nincs jelentősége. Félrevezető, helyesebben félreérthető kivétel nélkül minden kifejezés, amelyet egy tudomány a köznyelvből merít, hogy terminus technicusként használja, egy maga alkotta fogalmat jelöljön vele; tömeg és energia a fizikában, funkció, gyűrű vagy test a matematikában nem kevésbé félreérthető, ha nem ismerjük speciális, tudományos jelentésüket.

²⁶ Vö. „Le principe de l'arbitraire du signe n'est contesté par personne” *CLG* 100.

²⁷ *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. III. ch. II. § 1 (Berlin. 1962. 278).

A „félrevezető” önkényes kifejezés a szerző véleménye szerint helyettesíthető a *konvencionálissal*; ez azonban tévedés: egy önkényes jel szükségképpen konvencionális, de nem fordítva.²⁸ A mi három szavunk önkényes jele a kettőt követő egész számnak, amennyiben a jel és jelentése között nincs semmiféle belső összefüggés, kapcsolatuk (implicit) konvención alapul, konvencionális. A tizen-három jel az előzővel szemben nem önkényes, hanem (viszonylag) motivált, a tíz és a három jeleinek kapcsolata, de ez a motivált jel is konvencionális: konvención alapul az, hogy a tizenhárom szám különböző, elvben lehetséges motivált jelei közül (vö. *harminc-három* stb.) éppen ez az egyedül használatos.

Amint látjuk, ha a nyelvi jelekről szólva az önkényest a *konvencionálissal* vagy a *szokásszerűvel* helyettesítjük, fontos megkülönböztetés menne veszendőbe.

Saussure azt a jelet nevezi *viszonylag motiváltnak*, amely más, vele együtt létező jelekre utal.²⁹ Szerzőnk motivált fogalmakról beszél (129; vö. még 145, 153) ezen a néven olyan fogalmakat értve, amelyeket egy adott nyelv motivált jelekkel jelöl (pl. — ezek az ő példái — *jénycső, járat, -szerűség*). Csakhogy a fogalom számára irreleváns, egyszerű vagy komplex jelet használunk-e a megjelölésére; az angol *integer* és a magyar *egész-szám* pontosan ugyanazt a fogalmat jelölik. Másképp áll a dolog a jelentéssel: egy komplex jel jelentése komponenseinek jelentéséből épül fel; de ez is mutatja, hogy téves az a nézet, amely a jelentést lényegileg azonosítja a fogalommal (szerzőnk is ezen a nézeten van: „a fogalomnak — írja p. 37 — nyelvi vonatkozásban jelentés a neve”).

Szerzőnk tehát itt eredeti, ha nem is szerencsés módon eltér SAUSSURE-től; eredetisége azonban — legalább részben — alighanem onnét ered, hogy ő a *motivált* szót félreértette. Saussure a szó közönséges használatának megfelelően *motiváltnak* nevezi a komplex jelet, amennyiben ilyen jel esetében felismerhető jel és jelentés kapcsolatának motívuma, azaz indíték a: szerzőnk sajnálatos tévedésből (zenei stb.) motívumokra gondolt és azt képzelte, hogy *motivált* annyi mint „motívumokból, részegységekből álló”.³⁰

Talán felesleges megjegyezni, hogy motivált fogalmakról (a jelző valódi értelmében) éppúgy nem lehet szó, mint ahogy nem lehet önkényes fogalmakról.

Még egy tévedést kell itt kiigazítanom. A szerző láthatóan azt gondolja, hogy aki a nyelvi jel önkényességét állítja vagy tagadja, a jel és a jelölt dolog viszonyának kérdésében foglal állást. Valójában — ezt Saussure helyesen látta — csak a jel és a megfelelő jelentés viszonya nevezhető önkényesnek. Az *asztal* jelhez önkényesen fűződik ismert jelentése abban az értelemben, hogy kapcsolatuknak semmi alapja nincs bennük magukban; de ha az *asztal* jelet adott esetben helyesen alkalmazom egy bútordarabra, ezt már nem egy külsőséges konvenciónak, hanem a szó jelentésének alapján, ítélettel teszem.

5.6. Sajátságos vonása ennek a szakasznak, hogy az elején ugyan a szerző definiálja azt, ami annak tárgya, a (nyelvi) jelet, de sem a definícióból, sem a következő fejtegetésekből nem tűnik ki, mit ért ő közelebbről ezen a néven, hol húzza meg a nyelvi jel határát. Csak a mondatot (a „jelzést”) zárja ki kifejezetten, érvelve, a jelek sorából; így feltételezhető, hogy szerinte a beszédnek azok a jelentős egységei (szegmentumai) tartoznak oda, amelyek, a morfématól a szószerkezetig, kisebbek a mondatnál.

A bizonytalanság csak a szakasz legvégén oszlik el, egy meglepetéssel: a szerző ott szárazon közli velünk, hogy „a nyelvi jelnek morféma a neve”, hogy ő tehát a nyelvi jel fogalmát a beszéd minimális jelentős elemeire korlátozza; eszerint nemcsak a mondat hanem minden, az elemi jelekből alkotott szerkezet kívül esik ennek a fogalomnak köré. Nyelvészek és logikusok (többnyire) még a mondatot is jelnek tekintik, így a szerző nézete alapos indoklásra szorul. Ez azonban elmarad, be kell érniünk a pusztá deklarációval.

6.1. Szerzőnk, miután vagy harminc oldalon (32—64) áttekintette a nyelv funkcióját, eredetét és fejlődését, összefoglalja — kiegészítve, amit erről már előzetesen mondott — a nyelv és a beszéd viszonyára vonatkozó nézeteit (65—74). Ami a kettő elhatárolását illeti, véleményét abban foglalja össze, hogy „a beszéd területére tartoznak a nyelvhasználatnál annak szabályai is, a nyelv területére csak az eszközök, amelyek a nyelvhaszná-

²⁸ Vö. Fónagy I. in: *Lingua* 6 (1956) 74 skk.; *ANyT* IV (1966) 69 skk.

²⁹ Vö. „*vingt* est immotivé, mais *dix-neuf* ne l'est pas au même degré, parce qu'il évoque les termes dont il se compose et d'autres qui lui sont associés (. . .) *dix-neuf* présente un cas de motivation relative.” *CLG* 181.

³⁰ Igaz, hogy ha valaki a nyelvi jelet a morfémaival azonosítja, nem is beszélhet motivált jelektől: a motivált jel (SAUSSURE értelmében) szükségképpen komplex, több morfémaiból álló jel.

latot szolgálják”. (71) Hogy világosan lássuk, mit is jelent ez az állásfoglalás, tekintetbe kell vennünk, hogy a grammatika igekezete hagyományosan arra a társadalmi konvencióra irányul, amely az egyén számára lehetővé teszi a beszéd veleszületett képességének realizálását, hogy, röviden, a grammatika hagyományos tárgya a nyelv a szó szoros értelmében. Szerzőnk tehát gyakorlatilag azt a nézetet vallja, hogy a szintaxis, nevezetesen a mondatok alkotásának elmélete nem tartozik a grammatikához.

6.2. Ő maga elismeri, hogy ez a nézet ellenkezik a ma általános felfogással, de igyekszik meggyőzni bennünket arról, hogy a grammatika története mellette szól, a grammatikusok régtől fogva többé-kevésbé világosan érezték, hogy a mondat igazában nem tartozik tudományuk tárgyköréhez (68—70). Sajnos, ez a beállítás nem felel meg a tényeknek. Valójában az ókortól fogva követhetjük annak a nézetnek haladását, amely szerint a szintaxis nemcsak integráns része, hanem beteljesülése, célja a grammatikának. Priscianus, akinek „Instituciói” az ókori latin grammatika legjelentősebb reánk maradt összefoglalása, műve befejező könyveiben a szintaxist tárgyalja, és a hangtan, a szótan és a szintaxis egymásutánját (elődeit követve) úgy fogja fel, mint összefüggő, fokozatos felemelkedést a hang elemétől az önmagában teljes mondat egészéhez.³¹ A 12. századtól fogva a filozófiai stúdiumok fellendülésével kapcsolatban megjelenik, erőre kap a grammatika tudományos felfogásának és tárgyalásának igénye. Ennek hatására az érdeklődés főleg a szintaxis felé fordul; „studium grammaticorum — írja egy kortárs — precipue circa constructionem versatur”.³² Az egyik mester ezt azzal indokolja, hogy a grammatika voltaképpeni tárgya a gondolatok kifejezése jól szerkesztett beszédben és ezért a hangok és a szófajok elmélete, mint amelyek a szintaxis célját szolgálják, érte vannak, alá vannak neki rendelve.³³ Ez a gondolat nem megy többé feledésbe, tovább él a következő századok folyamán. Ami érthető is: a grammatika tárgyának ilyen felfogása megfelelt a gyakorlatnak, a grammatikai stúdium tényleges törekvésének: ez kitaróan és egyre tudatosabban a beszédtevékenységet irányító szabályok feltárására irányult mint a maga fő céljára, s ezzel arra, hogy ezt a tevékenységet tudományosan, tudomány módján ragadja meg, sajátítsa el.

De ha így áll a dolog, mi a magyarázata annak, hogy a régiebb grammatikákban a szintaxis tárgyalása gyakran csak többé-kevésbé szerény helyet foglal el vagy éppen hiányzik? A magyarázat elsősorban abban található, hogy a szintaxis a grammatika legelvontabb része: eltekint a mondat komponenseinek alakjától, hogy egyedül grammatikai funkciókat vizsgálja; ezért helyes megalapozása és kiépítése különösen nehéznek bizonyult, legutóbbja sikerült. (Itt elegendő emlékeztetnem arra, hogy a szófajok és a mondatrészek következetes megkülönböztetése nem régiebb a 18. századnál.)

Amint látjuk, az a nézet, amelyet a szerző elutasít, de amelyről maga is elismeri, hogy ma általános — az a nézet, amely szerint a mondat alkotásának szabályai a nyelvhez tartoznak — egyben a hagyományos nézet is, egykorú a grammatika első, ókori kibontakozásával.

6.3. Több joggal hivatkozik a szerző SAUSSURE-re (véleménye szerint amikor ő a mondatot és alkotási szabályait kiveszi a nyelvből, a beszédhez utalja őket, Saussure eredeti, ki nem fejtett gondolatához tér vissza).

SAUSSURE, való igaz, előadásaiban csekély figyelmet szentel a mondatnak; a nyelvet mint jelek rendszerét határozza meg és az összefüggésben semmi sem mutat arra, hogy ez a meghatározás hiányosan fejezi ki gondolatát; végül nem vitás, hogy a szerzőnk által idézett állítás, amely szerint a mondat („la phrase”) a beszédhez tartozik, ott áll, olvasható a *Cours de linguistique générale*-ban (172), és senki sem vonja kétségbe a hitelességét. De aki nem akarja Saussure-t alaposan félreérteni, az nem állhat meg — ahogy szerzőnk teszi — ennél az első tekintetre egyértelműen döntő állításnál; a genfi mester további fejtegetései ugyanis erősen korlátozzák azt. Ezek arra az eredményre vezetnek, hogy a szabályos formák (vagy minták) alapján szerkesztett szintagmák (legalább is ezek a

³¹ Vö. „In supra dictis igitur de singulis vocibus dictionum... tractavimus; nunc autem dicemus de ordinatione earum, quae solet fieri ad constructionem orationis perfectae, quem admodum necessarium ad auctorum expositionem omnium diligentissime debemus inquirere, quod, quemadmodum litterae apte coeuntes faciunt syllabas et syllabae dictiones, sic et dictiones orationem.” Prisc. XVII. c. 2 (*Grammatici Latini* III. 108).

³² CH THUROT, *Notices et extraits de divers manuscrits latins...* Paris 1868. 212 sk. (A latin constructio a görög syntaxis fordítása).

³³ Uo., 213.

formák) a nyelvhez tartoznak,³⁴ és Saussure ezt a tételt kifejezetten a mondatra is vonatkoztatja. (R. Godel, a saussure-i tanítás egyik legalaposabb ismerője ezért úgy véli, hogy a mester az idézett helyen — „la phrase . . . appartient à la parole, non à la langue” — a *phrase* (mondat) szót az *énoncé* (nyilatkozat) értelmében használja, az, amit látszólag a mondatról állít, valójában a nyilatkozatra vonatkozik).³⁵

Nem vitás, hogy ha a szintagmák szerkesztési formái a nyelvhez tartoznak, az több, mint jelek rendszere, a definíció, amely erre szorítkozik, elégtelen. Ez az, amit Saussure itt kimondatlanul elismer; látnia kellett, hogy a beszéd folyamán produkált (hangzotatott) kapcsolat lehet közvetlenül az egyén műve, a kapcsolat formája minden esetre társadalmi és így a nyelvnek mint a beszéd társadalmi alapjának alkotórésze.

6.4. Lássuk mármost, hogyan igyekeznek a szerző elfogadtatni azt a tételét, amely szerint hangrendszer, morfológia és lexikon a nyelvhez tartoznak, a mondat szerkesztésének szabályai ellenben a beszédhez. A felhozott érvek közül a legkomolyabb abban áll, hogy „a nyelvi anyag rögzíthető, megfogható, leírható, körülhatárolható; a nyelvet tevő morfémák száma — ha közelebről meghatározhatatlan is — elvileg mindenestre véges; a beszéd alapegysége, a mondat viszont rögzíthetetlen, megfoghatatlan, készletezhetetlen; a bármelyik beszédformában előforduló mondatok száma még elvileg is végtelen”. (67) A már elmondottak alapján nem nehéz felismerni, hogy szerzőnk ismét elmúasztotta a nyilatkozat és a mondat megkülönböztetését; amit a mondatról állít, csak a nyilatkozatra áll.

Egy nyelv mondatok végtelen halmazának szerkesztését teszi lehetővé úgy, hogy valóban nincs mód ezeknek „készletezésére”, ha ezen egy lista felállítását értjük, amely egyenként regisztrálja őket. De a mondatoknak ez a végtelen halmaza véges számú szabályon alapul, ezekből következik; rögzíthető, megfogható, készletezhető tehát, amennyiben feltárjuk, felállítjuk ezeket a szabályokat. Ennek a feladatnak a megoldásán fáradozik a szintaxis kezdetétől fogva, növekvő sikerrel; ha a mondat valóban megfoghatatlan volna, a szintaxis délibábót kergetne. Tény, hogy a beszélőnek szabadsága van újat is alkotni, produkálni olyan mondatot, amely nincs közvetlenül adva a nyelv szabályaiban; de ha a mondat érvényes, feltételezi ezeket a szabályokat, csak úgy térhet el tőlük jelentősen (azaz jelentéssel), hogy rájuk vonatkozik, e l t é r é s é b e n j e l e n t ő s.

Egyébként a szintaxis, amikor a vizsgálati körébe tartozó tárgyak halmazát az azt generáló szabályok rendszerével adja meg, nem áll egyedül a grammatikában. A morfológia sem gondol arra, hogy listába foglalja a tárgyalt nyelven lehetséges szóalakok összességét, úgy „készletezi” őket, hogy felállítsa képzésük szabályait. A szerzőnek, ha következetes akar lenni, ezeket is a beszéd szférájába kell utalni, amivel azután a nyelv a morfémák jegyzékére redukálódik.

A szerző arra is hivatkozik, hogy a „nyelvi anyag” nem tartalmazhat „működési szabályokat”, mert különben a nyelv „önműködő szerkezet” volna. Megvallom, nem értem, hogyan jutott a szerző erre a meglepő gondolatra, hogyan találhatja azt nemcsak helyesnek, hanem, úgy látszik, nyilvánvalónak is. Ő sem tagadhatja, hogy az egyén az alkalmilag produkált mondatot meghatározott szabályok alapján szerkeszti és hogy ezek ettől az aktustól, az egyéntől egyáltalán függetlenül, t á r s a d a l m i l a g rögzítve léteznek. De ha így áll a dolog, hogyan utalhatja őket a beszédhez, amely az ő meghatározása szerint is e g y é n i tevékenység? (66). Vitán felül áll, hogy az egyén a társadalomtól kapja azt az eszközt, amelynek birtokában megvalósíthatja a beszéd vele született képességét, a nyelvet. Nem kevésbé vitathatatlan, hogy ez az eszköz nemcsak a morfémák készletéből áll: az egyén nem szerkeszthetné ezeket társadalmi érvennyel mondattá, ha a szerkesztés szabályai is nem a társadalomtól erednének, a nyelvhez tartoznának. Való igaz, hogy a nyelv szabályrendszere elsődlegesen a megfelelő közösség beszédtevékenységében létezik mint annak immanens törvénye, ebben az értelemben a beszédhez tartozik; de egységes egészet alkot, amelyet a tudományos vizsgálatnak külön, a tevékenységtől megkülönböztetve kell szemlélnie.

A grammatika hagyományos vizsgálati területének kettéhasításával — amint láttuk, szerzőnk szerint a morféma és a morfémákból alkotott mondatrésznyi kapcsolatok a nyelvnek, a mondat viszont szerkesztési szabályai a beszédnek a területére tartozik — eltűnik a grammatika is mint sajátos, egységes diszciplína. A szerző nem is említi a

³⁴ „il faut attribuer à la langue, non à la parole, tous les types de syntagmes construits sur des formes régulières.” *OLG* 173.

³⁵ *Current Trends in Linguistics*. Ed. by TH. A. SEBEOK. Vol. III. The Hague/Paris 1966. 490. n. 25.

nyelvtudományi vizsgálódás részterületei között (ezeket áttekintí az utolsó rész egyik fejezetében: 217—220), a neve nem található sem a tartalomjegyzékben, sem a „terminológiai mutatóban”.

7. A szerző a továbbiakban a következő témákat tárgyalja: szinkron nyelvészet (a mondattan és a morfológia felépítése, a két terület alapvető kategóriái) 74—171; a nyelvek belső diverzitása (földrajzi és társadalmi tagolódása) és történeti fejlődésük 172—214; végül, az utolsó részben maga a nyelvtudomány válik témává 215—229. A könyvnek erre a nagyobb részére már nem térek ki, ez túlságosan messze vezetne, és amit eddig láttunk, az elméleti alapvetés, úgy gondolom, elegendő arra, hogy véleményt formáljunk a munka értékéről. Csupán egyetlen részletre hívnám még fel a figyelmet a „Szakirodalmi tanácsadó”-ból (a nyelvtudomány történetének áttekintésére már nem futotta, ez a „tanácsadó” van hivatva némi kárpótlást nyújtani a hiányért). Ez a csekély de sokatmondó részlet így hangzik (elhagyom a bibliográfiai adatokat): „A hatalmas amerikai szakirodalomból alapműként emelkedik ki ZELLING [helyesen: ZELLIG] S. HARRISnek „String Analysis of Sentence Structure”, s még inkább NOAM CHOMSKYnak „Syntactic Structures” című műve.”

Ez a mondat meglepő tájékoztatásról tanúskodik.

Az önálló amerikai nyelvészet „alaplíve” — ebben nincs vita — L. BLOOMFIELD *Language* c. munkája (1933), amelyet szerzőnk meg sem említ. Harris valóban szerzője egy könyvnek, amely éveken át nagy tekintélyben állt; ez egy imponáns kísérlet volt kidolgozni a Bloomfield tanításából kifejlődött „descriptive linguistics” elvei alapján a nyelveírás tudományos módszerét. De ez a munka 1951-ben jelent meg és a címe *Methods in Structural Linguistics. A String Analysis* . . . 1962-ben látott napvilágot, éveken azután, hogy N. CHOMSKY döntő hatással kimutatta a „descriptive linguistics” lényeges, a lényegéből fakadó fogyatékosságait, és nyelvek és nyelveírásnak egy mélyebb, meggyőzőbb és termékenyebb koncepcióját terjesztette elő. Harris brosrúrája (a szöveg mindössze hatvan oldalt tesz ki) kiváló nyelvész műve, értékes hozzájárulás a mondat struktúrájának vizsgálatához, de semmiesetre sem „alaplíve”, senki nem is gondolt arra, hogy annak tekintse. A szerző láthatóan összetéveszti a két munkát.

De ezzel még nem merítettük ki a mondat tanulságát. BLOOMFIELD, akiről a szerző Harris-szal szemben elfeledkezik, azok közé tartozik, akik a Saussure halálát követő évtizedekben meghatározták a nyelvészet, különösen a nyelveírás fejlődését; a „*Methods*”, amelyet a szerző összetéveszt a tíz évvel későbbi brosrúrával, mint a „leíró nyelvészet” reprezentatív alkotása számot tesz, maradandó helyet foglal el a nyelvtudomány történetében. Így a „Szakmai tanácsadónak” ez a részlete nem csupán elszigetelt, véletlen tévedéseket tartalmaz, kitűnik belőle, hogy a szerző nincs tisztában a nyelvészet újabb elméleti fejlődésével, annak lényeges mozzanataival.

A munka a maga egészében igazolja ezt a következtetést. Az előzőkben, ahogy sorra vettem a szerző fejtegetéseit nyelvről, beszédéről és a kettő viszonyáról, egyes hibákra mutattam rá; csakhogy többről, súlyosabbról van szó. A szerző az általános nyelvészet előadásában olyan területen mozog, ahol igazában nincs otthon, idegen, túl keveset tud arról, ami ezen a területen történt és jelenleg végbemegy.

Ennek ellenére (vagy éppen ezért) eredetiségre törekszik, arra, hogy az általános nyelvészet problémáit, amennyire ismeri és ahogy felfogja őket, a maga módján oldja meg. Így olvasója megismerheti a könyvből a szerző „saját nyelvszemléletét” (a kifejezést ő maga használja a 230. lapon), de nem azt, amire nagyobb szüksége lenne, a jelenkori általános nyelvészet legfontosabb eredményeit és törekvéseit. Az eredetiség szép dolog a tudományban is, feltéve, hogy kellő ismereten alapszik. Csakhogy szerzőnk a nyelvészeknek ahhoz a felekezetéhez tartozik, amely elismeri, hogy egy nyelv struktúrájának és történetének leírásához elengedhetetlen a kutatás állásának, az elődök és kortársak munkájának alapos ismerete, de azt képzeli, hogy ez nem áll az általános nyelvészetre; annak kérdéseire hozzászólni, azt tanítani, elegendő a jártasság egy speciális területen, a józan ész és a merészség.

Az általános nyelvészet mint a nyelv természetének és tudományos vizsgálatának elmélete az utóbbi évtizedekben hatalmasan kifejlődött. Növekszik az igény olyan munkákra, amelyek a magyar olvasó számára összefoglalják ennek a fejlődésnek fő eredményeit és ható törekvéseit. Meg kell mondanom — az előző fejtegetések, azt hiszem, kellően alátámasztják ezt a véleményt —, hogy DEME LÁSZLÓ könyve nem alkalmas ennek az igénynek a kielégítésére.

TELEGDI ZSIGMOND

A magyar szókészlet finnugor elemei II

Főszerkesztő LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő RÉDEI KÁROLY, munkatársak ERDÉLYI ISTVÁN, GULYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 218 l.

Napvilágot látott e nagy jelentőségű összegező munka H—M betűig terjedő II. kötete is. A tárgyalta magyar szavak számát tekintve ez a kötet némileg felülmúlja az előzőt. Az ugyanis 210 címszót tartalmazott, ez viszont 238-at.

A szótár felépítéséről, szerkesztési elveiről részletesen szoltam az I. kötetről írt ismertetésemben (NyK. 70: 449—51; ALH. 19: 214—19). Az ott elmondottakat felesleges lenne megismételni. Most a II. kötethez csupán néhány általános megjegyzést fűznék, s inkább apróbb részletkérdésekre térnék ki behatóbban.

Az I. kötetben mindössze egy szó akadt, amelynek első szótagjában alapnyelvi hosszú magánhangzót lehet feltenni. Ez az *ajtófélja, kapufélja* stb. szavak *fél* komponense, amelyet a szótár **pēle* vagy **pele* finnugor alapalakra vezet vissza. A II. kötetben kiderül, hogy itt nem egy kétes esetről, hanem általános elvről van szó. A *hal* 'sterben' ige **kole-* vagy **kōle-* uráli, a *hall* 'hören' **kule-* vagy **kūle-* fgr. (?uráli), az *ivik* '(Fisch) laichen' fgr. **jokse-* vagy **jōkse-*, a *lész* 'sein, existieren' fgr. **le-* vagy **lē* alapalakra vezethető vissza. Ez a helyzet az *iszik* 'trinken' és a *lé* 'Saft, Brühe' stb. szó alapnyelvre kikövetkeztetett alakjainál is. A szerkesztők véleménye tükrözi tehát az uráli nyelvtudományban az alapnyelvi magánhangzókvanitást illetően uralkodó bizonytalanságot. Mindkét lehetőség feltüntetése kétségkívül a jelenleg leghelyesebb eljárás.

A szótár címének nem mond ellent, hogy azok a szavak is helyet kapjanak benne, amelyeket valamely rokon nyelvből kölcsönözött a magyar nyelv. A m. *harminc* számnév *-(n)c* utótagja feltehetőleg ősmagyar kori permi jövevényszó: vö. zürj. *-mīs* (összetételekben) 'tíz'. A m. *kenyér* 'Brot' valószínűleg átvétel a korai őspaniai alapnyelvből: vö. votj. (WICHM.) Uf. *kenār* stb. 'Graupen, Grütze'. Valószínű ugyancsak kölcsönzés a m. *küszöb* 'Schwelle' ~ zürj. (GEN.) KP. *kosp* 'Zwischenraum'; votj. (MUNK.) Sz. *kusip* 'köz, két hely közötti tér'. A permi szavakban feltehető őspaniai **s* (< fgr. **sk*) ~ m. *-sz* megfelelés a szótár szerint kölcsönzésre, nem pedig ősi egyezésre vall.

Egész sor esetben a magyar szavaknak olyan finn megfelelőjét találjuk a szótárban, amelyhez a SKES nem kapcsolja a magyar szót. Például a m. N. *halok* 'háromszögű bevágás a fában a fa kidöntésekor' ~ fi. *kolo* 'Eingeschnitt, Höhlung'; m. *ivik* '(Fisch) laichen' ~ fi. *juosta-l.* 'laufen', 5. 'brünstig sein' stb. Az ok, amiért a SKES a magyar szavakat nem említi egyrészt az, hogy az egyezés valószínűségének sokkal kisebb skáláját különbözteti meg, mint az MSzFE, másrészt a nyelvjárási és kihalt magyar szavak esetében elfordulhat, hogy az adat ismeretlen maradt a SKES szerkesztői számára.

Arra is szép számmal akad példa, hogy az MSzFE nem ért egyet a SKES egyeztetésével, vagy olyan nyelvekből is hoz megfeleléseket, amelyekből a SKES nem.

Ezek után rátérek az apróbb megjegyzésekre. Lássuk először az I. kötetet.

Az *aj, áj* N. 1. 'Kerbe, 2. 'Tal, Schlucht' címszónál a cser. (RAMST.) KH. *an* 'Öffnung des Sacks' alakok kérdőjellel állnak a megfelelések között. A megokolás: A cseremiszi szó idetartozása a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés miatt bizonytalan (vö. E. ITKONEN: FUF. 31: 205—6).

A szótár munkatársainak eljárása nem hibáztatható, mikor ITKONEN eredményeire hivatkoznak, hiszen ő végezte ezen a területen a legbehatóbb kutatásokat. E. ITKONENNAK ez az állítása azonban, hogy ti. a cser. Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelések esetén őcser. *ä-t* kell feltenni, téves. Sajnos erre a téves tételre a továbbiakban is találunk hivatkozást, ezért érdemes néhány szó erejéig foglalkozni a kérdéssel. ITKONEN szerint (i. h.) az egyetlen finnugor etimológiájú cseremiszi szó, amelyben a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés őcseremiszi veláris előzményre mutat, a KH. *kändä-kšä* ~ K. *kanda-šš* '8'. Itt azonban a következő *ändä-kšä, indä-šš* '9' palatális magánhangzójának asszimiláló hatásával magyarázza a hangrendi átcsapást. Erre a feltételezésre nincs szükség, mert a nyugati cseremiszi nyelvjáráásokban közönséges az *a > ä* hangváltozás, amely a finnugor etimológiájú szavaktól kezdve egészen a kései orosz kölcsönzésekig megfigyelhető. Bizonyítékul álljon itt néhány a példák tömegéből: cser. (BEKE) UJ. *rakš* ~ JO *rä-kšä* 'pej, barna' ~ mord. E. *ravuzo*, M *ravdzä* 'dunkel, schmutzig, schwarz'; cser. (BEKE) UJ. *pačša-s* ~ JO. V: *pä:tsäš* 'hím-kender' ~ m. *jagy*; cser. (BEKE) UJ. *bara-s* KH. *βä-räs* 'ölyv' ~ zürj., votj. *варшш 'ястреб'* (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *jaktä* ~ JO. KH. *jä-ktä* nagyon magas, sudár, ágatlan (fa); erdei fenyő ~ zürj. *яг 'сосновый бор, сосняк'*; votj. *яг 'бор'* (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *pazar-r* ~ JO. V. *pä-zär* 'vásár' < tat. *bazar* (RÄSÄNEN: SUST. 50: 51); cser. (BEKE)

CŰ. *rake* ~ KH. *räk* 'rák' < or. *pak*; cser. (BEKE) UJ. *tsarka* ~ V. KH. *tsä-rkä* 'pálinkás pohár' < or. *чарка* ua.

A m. *ég* 'brennen' igét a szótár kérdőjellel egyezteteti a cser. (SZIL.) *eḡ* 'tűz, Feuer'; (WICHM.) KH. *ə-ḡäm*, U. *eḡa-m* 'schwelen, anbrennen, angesengt werden, verkohlen'; (PS) K. *eḡem* 'versengt werden' szóval. A KH. *ə-ḡäm* alakot csuvas jövevényszónak veszi (vö. csu. *m-* 'ohne Flamme brennen, abfrieren, von der Kälte verwelken'). A magánhangzó—megfelelések alapján azonban nemcsak a hegyi, hanem a mezői és keleti cseremiszi alakokat is csuvas kölcsönzésnek kell tartanunk. Teljesen analógiás eset egy másik csuvas jövevényszó a cseremiszből: cser. (BEKE) P. B. M. UP. USj. CK. Cs. *seḡe-m*, JO. *še-ḡem*, Bjp. UJ. *seḡe-m*, JT. *se-ḡem*, KH. *sə-ḡem* '(le)győz' < csuv. *šəḡ*-*ua*'. (I. RÄSÄNEN: SUST. 47: 190). A finnugor szavakban is ez a helyzet: cser. (BEKE) P. B. U. JT. *e-ḡäž*, MK. M. MM. *e-ḡž*, JO. V. *ě-ḡž* C. Cs. *eḡe-ž*, KH. *ə-ḡž* 'málna' ~ mord. *inzeḡ*, *inzej*, *inzezi*; votj. *ämež*, *ämež* 'ua.' (FUV).

Az őscseremiszi *i*-ből a KH. nyelvjárásban *ə* lett, a keletibbi nyelvjárásokban pedig a *-ḡ*-hatására nyiltabbá válással *e* fejlődött belőle.

A II. kötet olvasása közben is akadtam néhány olyan szóra, amellyel kapcsolatosan van némi megjegyzésem vagy kiegészítésem.

A *hagyma* 'Zwiebel, Lauch' szó permi megfelelőiben: zürj. (WIED.) P. *komidž* 'Lauch (Allium)'; votj. (WIED.) *kumuž*, *kumyz* 'Knoblauch' szavakban a szótár szerint hangátvétést kell feltételeznünk, hiszen csak így felelhetnek meg a magyar szónak. A hangátvetésre azonban nincs semmi bizonyíték, ezért a permi alakokat helyesebb lett volna kérdőjellel kapcsolni a többi megfelelőéhez.

A m. *hős* l. 'Held', 3. N. 'nőtlen férfi' szó rokon nyelvi megfelelői közül kimaradt a cser. (BEKE) MM. UJ. CŰ. CK. Cs. *kaḡše*, UP. *kä-ḡšə*, JO. V. *käḡša* legény jelentésű szó, mivel IRKONEN fentebb említett felfogása szerint ebben az esetben őscser. *ä* hangot kell feltenni. Mint láttuk ez az állítás nem állja meg a helyét. A szótár utal arra is, hogy a cseremiszi szó lehet a csuv. *kaḡššə* 'Bursche' szó átvétele. A csuvas szónak azonban nincsenek elfogadható megfelelői a török nyelvekben. Itt nincs akadálya annak, hogy a cseremiszi szót a m. *hős* finnugor megfelelői közé soroljuk.

A m. *igen* l. 'ja', 2. 'sehr' szó megfelelői között megkérdőjelezve ott találjuk a cser. (RAMST.) KH. *šu* 'gesund, frisch' alakot. A SKES finn oldalról ugyancsak kérdőjellel említi a cseremiszi szót a fi. *hyvä* 'jó' szónál (amely lehetséges megfelelője a m. *igen* szónak). A cseremiszi szó azonban a csuv. (ASM.) *сыва*, *cy* 'здоровый' kölcsönvétele, s így nem hozható kapcsolatba a szóban forgó magyar és finn szóval.

A szótár a m. *jó* 'Fluß' szó megfelelői között kérdőjellel megemlíti a cser. (WICHM.) KH. *jò-ḡə*: *jò-ḡə-βət*, B. *jò-ḡəḡn-βüt* 'fließendes Wasser, Fluß' (*βət*, *βüt* 'Wasser'); KH. *jò-ḡem*, U. *jòḡe-m* 'fließen, rinnen, abfallen (die Blätter, das Haar)' alakokat. A cseremiszi szó csuvas vonatkozásai régtől fogva ismertek. Erről ezt olvashatjuk a szócikk végén: A cseremiszből talán egy fgr. (KH. *jò-ḡə-βət*) és egy csuvas eredetű szó (KH. *jòḡem* 'fließen...') < csuv. *joḡ* 'fließen') szó keveredett egymással.

A csuvasban azonban megvannak a *jò-ḡə* és a *jò-ḡəḡn* pontos másai: csuv. (ASM.) *йухән шыв* 'проточная вода' (шыв 'víz'); *йухә шыв* 'быстрая вода' (a *йухә* nomen actionis a *йох* 'течь' igéből és csak a vízzel kapcsolatosan jelent gyorsat). Tehát minden cseremiszi alak olyan pontos mása a csuvasnak, hogy helyesebb lenne teljesen elállni a finnugor egyeztetéstől.

A m. *könnyű* 'leicht, unabwehr' szónál a megjegyzésekben azt olvassuk, hogy a votj. *kañil* 'kellemes, kényelmes, alkalmas, könnyű' a és *n* hangja miatt nem tartozik ide. A votják szó a csuv. (ASM.) *каñлэ* 'покойный, спокойный' átvétele.

A *lè* 'ab, nieder' szóval kapcsolatosan a szótár egyetlen nyelvből, a cseremiszből idéz csak megfelelőeket. A cser. (WICHM.) KH. *lə*:- *lə-βäl* 'der Untere, Unter-', *ləβä-lnə* 'unter'; (BEKE) KA. *lə-βäl*, KJ. *əl-βäl*, KS *öl-βäl*, Cs. *lü-βäl* 'alsó, al-' (*βäl*, *βäl* oldal) alakokkal kapcsolatosan azonban TOIVONEN-ra hivatkozva azt írja, hogy az egyeztetés kétes, mert lehet, nem a cser. *lə*- képviseli az eredeti alakot, hanem az *əl-*, amelynek magánhangzója hangsúlytalan első szótagban *ü*-ből keletkezett. Ekkor pedig azonos az *ül*- 'das untere, Unter-' szóval, amely a m. *al* ua. megfelelője.

Az *ül*-hathatott a hegyi cseremiszi alakokra, s az egyeztetéssel kapcsolatos kételemek kétségkívül megokoltak, de a *le*-, *lü*- nem az *ül*-ből fejlődött, a dolog nyitja máshol van. BEKE ÖDÖN kéziratosa cseremiszi nyelvjárási szótárát lapozva tűnt fel, hogy a BJ. UJ. *jäma-l*, Bjp. *d'äma-l*, Up. USj. *ima-l*, CŰ. *d'uma-l*, P. B. M. *nämal*, MK. *nima-l*, JT. *nä-mal*, V. *n-mäl*, JO. *nḡ-mäl* 'alsó, vmi alsó része' adatok után fel vannak sorolva a CK. *lüβäl*, Cs. Csn. *lḡβäl*, KH. *lḡβäl* 'ua.' alakok is. A példamondatokból is kitűnik, hogy BEKE a két szócsoporthoz azonos eredetűnek tartotta. A *lüβäl* stb. alakok csak ott vannak meg, ahol a *jäma-l* megfelelő alakjai hiányzanak. A JT. *nämal*, JO *nḡ-mäl* alakokból ki-

indulva egy őcser. **nimal* alakot következtethetünk ki. A cser. *nVm* hangkapcsolatokban nem ritka a *lVm* elhasonulás. Plyn elhasonulást találunk a m. *név*, fi. *nime*- cser. (БЕКЕ) UJ. *lüm*, KH. *lám* 'ua.' megfelelésében (l. БЕКЕ, CserNyt. § 106), továbbá a (БЕКЕ) B.Jp. Cs. C. *námöšte* ~ B. B.J. M. UJ. *lámöšte* 'lehántani való fiatal hársfa' szóban (a cseremisiz alak a *ni* + *pište* 'háncs + hárs) összetételből keletkezett, l. БЕКЕ: NyK. 45: 349). Sőt az *nVm* > *lVβ* fejlődésre is találunk teljesen analógiás példát: (БЕКЕ) B.Jp. MK. *noma-š*, CK. Cs.N. *noma-kš*, JT *no-makš*, KH. *na-maš* ~ P. B. B.J. UP. USj. US: UJ. CÜ *loma-š* ~ (Bud.) *lovakš* 'kerítésrúd, -pózna'.

Ha a m. *mar* 'a ló, szarvasmarha hátának a nyak és a gerinc találkozásánál ki-domborodó része' szó permi megfelelései: zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. Ud. *mores* stb. 'Brust'; votj. (MUNK.) Sz. M. G. *muräs* 'kebel, mell' stb. esetleg palatális előzményre mennek vissza — olvassuk a szótárban —, akkor talán a cser. (VASZ.) *mэр: мэргандра* 'завязка на повороту рубашки (кандра 'верёвка') szóval kapcsolhatók össze a permi alakokkal (ЛITKIN, Vok-Perm. 88). A cseremisiz szó a *мэландра* alak változata (*мэл* 'прорез рубашки, плаття на груди, приколка') Az első komponens *l*-je a második tagban levő *r* hatására változott meg, s így a szó semmiképpen sem tartozhat össze a permi alakokkal.

E rövid ismertetés írása közben is meggyőződhettem arról, milyen szinte felbecsülhetetlen segítséget nyújt a szótár gazdag irodalmi utalásaival, a régebbi vélemények megemlítésével, alapos hangtani megokolásaival, s milyen serkentőleg hat problémafelvetéseivel a szófejtéssel foglalkozó szakemberre.

BERECZKI GÁBOR

Alo Raun: Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics

Uralic and Altaic Series, Volume 107. Indiana University, Bloomington — The Hague, Mouton & Co., 1971. 128 l.

ALO RAUN kötete három esszét tartalmaz, amelyek az uráli alapnyelv mássalhangzó-rendszerének vitás kérdéseivel, a finnugor nyelvek egymás közti genetikai viszonyaival és a finnugor nyelvek melléknév-fokozásának szemantikai oldalával foglalkoznak. A szerző e tanulmányokkal Julius Mark, Lauri Kettunen és Beke Ödön emlékének adózik.

I. „Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants” (1—44). RAUN eredetileg azt tervezte, hogy egy monográfiában — esetleg tankönyv formájában — foglalkoznék a finnugor hangtörténettel. Minthogy az elmúlt évtizedben több jelentős munka tárgyalta ezt a kérdést, RAUN már nem látta szükségesnek egy ilyen jellegű kézikönyv megírását, azt azonban célszerűnek vélte, hogy az eddigiektől eltérő szempontok alapján vitába szálljon a finnugor hangtörténeti kutatások némely eredményével. Véleménye szerint az uráli alapnyelv fonémarendszerében a megkülönböztető jegyek feltárása lenne az ideális cél. A finnugor nyelvek történeti konsonantizmusának tanulmányozásában modern szempontú kísérlet volt W. STEINITZ *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus* (Stockholm, 1952) című műve, amely — lévén mindössze huszonöt lapnyi terjedelmű — csak vázlatosan szólhatott a legfontosabb problémákról. STEINITZet egy sokkal átfogóbb és részletesebb finnugor konsonantizmus megírásában halála megakadályozta.

A fonológiai vizsgálatok során a szóval mint egy bizonyos egységgel való operálás ma már nem kielégítő, mivel figyelmen kívül hagyja a szónak (s így a szót alkotó morfé-máknak) a megnyilatkozásban, a mondatban elfoglalt helyét. A finnugor nyelvek szöveggyűjtései által visszatükrözött fonetikai finomságoktól sokáig azt remélték a szakemberek, hogy az alapnyelv korából átöröklődött ősi hangok nyomára vezetik őket. Ez a felfogás aztán bizonyos jelenségek túlértékeléséhez vezetett. Az alapnyelv hangrendszerére azonban csak a mai uráli nyelvek adatainak elemzése révén következtethetünk. Különös problémát okozhatnak a kutatásban a rokon nyelvek egy részében végbement párhuzamos hangtani fejlődések, amelyek azonos vagy hasonló eredményekre vezettek; ezek kielégítő értékelése csak abban az esetben lehetséges, ha a kutatónak megfelelő mennyiségű nyelvi adat és kritérium áll rendelkezésére. Az uráli nyelveknek az alapnyelv korából örökölt sajátossága például az, hogy szóelején és szövegén nem tűrik a mássalhangzó-torlódást, ősi szókincsiük összehasonlító hangtani vizsgálata egyértelműen erről tanúskodik. Jövevényszavakban az említett pozíciókban a mássalhangzó-kapcsolat — ha volt az átadó nyelvben — feloldódott, de nyelvcsaládunk tagjainak egy tekintélyes hányadában megfigyelhető a torlódások létrehozására irányuló törekvés is, pl. m. *smici* < német *Mütze*.

Az összehasonlító nyelvészet feladata, hogy képet adjon az alapnyelv sajátosságairól. Egy ilyen komoly feladat megoldása a rendelkezésre álló nyelvi adatokon múlik. A finnugor nyelvek lexikai gyűjtése nem tekint vissza hosszú múltra, ezért a belső rekonstrukciók során minden lehetséges tudományos módszert fel kell használni. RAUN szerint különösen sokat ígérnek tűnik e téren a megkülönböztető jegyekkel (*distinctive features*) történő operálás. Az egyes nyelvcsaládokban más-más a megkülönböztető jegyek szerepe. Bizonyos jegyek meghatározhatják, befolyásolhatják az illető nyelvcsaládban végbemenő történeti fejlődést. Ennek megfelelően minden egyes nyelvcsaládot jellemezni lehet a megkülönböztető jegyek egy bizonyos rendszerével, hierarchikus rendjével. RAUN a megvizsgálandó problémákat e megkülönböztető jegyek segítségével szeretné valamelyest tisztázni, ezért előzetesen megmagyarázza röviden a bináris fonológia néhány alapfogalmát (13—8), amire szükség is van, hiszen még nem mondhatjuk el, hogy a finnugrisztikában meghonosodott kutatási módszerről lenne szó. Ezután megnevezi azt a három, az összehasonlító finnugor hangtanban már több-kevesebb vitát kiváltott kérdéskört, amelynek eldöntéséhez RAUN új szempontjai hozzásegíthetnek: 1. *explozívák* — homorgán spiránsok, 2. *affrikáták* — homorgán szibilánsok, 3. a *dentálisok* csoportjai.

1. *Explozívák* — homorgán spiránsok. Kétségtelen, hogy az uráli alapnyelvben három orális zárhang volt: *p*, *t*, *k*, ezek jegyei: (*cns) [= CONSONANTAL], (*obs) [= OBSTRUENT], (*abron) [= ABRUPT ONSET = NONCONTINUENT], (*abrot) [= ABRUPT OFFSET = INSTANTANEOUS RELEASE]. A szókezdő *p*-folytatói nem jelentenek problémát, a magyarban és egyes szamojéd nyelvekben spirantizálódott, a többiben megmaradt; a magyar és a szamojéd spirantizáció tehát egyedi folyamat, két egymástól genetikailag független fejleménynek tekintendő. RAUN elutasítja Bárczinak (MNy. 58: 9, MSFOu. 125: 26) és Hajdúnak (BUNyt. 111) azt az állítását, hogy a magyarban a *p* > *f*-megelőzte a *k* > *h*-változást, lévén az előbbi általánosabb, és nincs is feltételhez kötve, mint az utóbbi, de „... the presence or absence of restrictions by itself is not a proof or disproof of age” (19). A *t*-még kevesebb problémát jelent: az osztjában és a kamasszban aspirálódott, továbbá a kamasszban van *š*, a koibálban *s*-folytatója is. Ez ugyancsak egyedi jelenség, gyökerei nem nyúlnak vissza az uráli alapnyelv koráig. A *k*-azonban — RAUN megítélése szerint — több vitát váltott ki, mint amennyit megérdemelt volna. A *k*-mai képviselői egyszerű szabályokban összegezhettek. Az állítólagos magyar „*k* + veláris magánhangzó”, ill. „*h* + palatális magánhangzó” képviselőit, ezek magyarázatát a magyar nyelvtörténet feladatai közé utasítja, de azért az előbbivel kapcsolatban megjegyzi: „Probably the weakest of such hints is operating with the so-called regression . . .” (1. pl. Bárczi, Htört.² 121, Lakó: NytudÉrt. 47: 21, Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 49); itt azonban RAUN nyitott kapukat döntet, hiszen a Magyar szókészlet finnugor elemeinek második kötete nem közöl ilyenfajta egyeztetéseket; az utóbbival kapcsolatban megemlítjük, hogy ezt a problémát is sikerült megnyugtató módon tisztázni, I. RÉDEI, A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban (NytudÉrt. 58: 167—71, különösen 171).

Az *explozívák* szöbelseji folytatói már sokkal több problémát vetnek fel, mint a szókezdőkéi. Az alapnyelvben lehetett allofón jellegű „*explozíva* ~ *spiráns*” váltakozás (vö. Steinitz, FgrKons. 15), de az nem valószínű, hogy az alapnyelvben a zár- és rés-hangok paradigmatis, morfológiai alternációs viszonyban álltak volna egymással. E váltakozásnak morfológiai szempontból nem lehetett jelentősége, hiszen ellenkező esetben nyomának kellett volna maradnia. Az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása egyébként magától értetődően nem kvantitatív jellegű váltakozás volt. RAUN különben az alapnyelvre rekonstruált geminátákat (-*pp*-, -*tt*-, -*kk*-) nem rövidék (-*p*-, -*t*-, -*k*-) hosszú fokának tekinti, hanem éppúgy mássalhangzó-kapcsolatnak, mint például a -*kt*-t, -*pk*-t stb. Az uráli *explozívák* és *spiránsok* viszonyának kiderítése még további kutatásokat tesz szükségessé. „Of the two alternants, stop and spirant, only stop could occur initially. The few cases where initial (dental) spirants have been assumed all refer to non-alternating spirants and perhaps can be explained as sandhi-occurences” (24)

Steinitz nagy érdeme, hogy SETÁLÁ fokváltakozási elméletének elvetésével racionálisabb magyarázatot igyekezett találni a hangtani jelenségek tarkaságára. SETÁLÁ „paradigmatikus” alternációról beszélt, amely felfogása szerint vagy kvantitatív, vagy kvalitatív volt. Ezeket azonban — mondja RAUN (25) — nem könnyű összeegyeztetni: míg a hosszúsági alternáció lehet fonetikus, fonematikus vagy morfonematikus, a kvalitatív váltakozás tipikusan morfonematikus jelenség. Mivel az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása nem kvantitatív, nem „*hosszú* ~ *rövid*” váltakozás, jellemzésére a TENSE jegy szolgál. Az *explozíva* a *spiránshoz* képest sokkal feszesebb. Lehetséges, hogy a zár-

hangokkal nem alternáló dentális spiránsok a különböző pozícióknak megfelelően ismerték a hosszúságot mint megkülönböztető jegyet, jelenleg azonban nincs rá mód, hogy el lehessen dönteni ennek fonetikai vagy fonematikus voltát.

Az uráli alapnyelvre rekonstruált palatoveláris és dentális explozívák és spiránsok folytatót megvizsgálva RAUN arra a következtetésre jut (27), hogy a dentális zárhang és a dentális réshang folytatói jobban őrzik az eredeti kettősséget mint a palatoveláris zárhang és a palatoveláris réshang folytatói, vagyis az előbbi kettő kapcsolatára inkább a fonologizáció, míg az utóbbiakéra inkább az allofóni viszony jellemző. Az uráli vagy a finnugor zárhangok és réshangok disztribúcióját környezeti (pozicionális) és prozódiai tényezők szabhatták meg: szó- és szótagkezdő helyzetben, valamint zöngétlen környezetben valószínűleg csak a zárhangok fordultak elő, ezzel szemben szótagzáró helyzetben, zárt szótagban hosszú vagy feszes magánhangzó után, vagy speciális hangsúlyviszonyok esetén a réshangok jelentkeztek, ám mindez még további vizsgálatokat igényel. RAUN vélekedése szerint a szóbeljei *-p-* és *-w-* közti különbségtevés fonematikussá vált, amit az egybeesés elkerülésére irányuló törekvés segített elő (ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a *-p-* és *-w-* különbségének fennmaradását jelentős mértékben befolyásolhatta az a körülmény is, hogy a szókezdő *p-* és *w-* egészen közönséges hang volt az uráli és/vagy a finnugor alapnyelvben; ezzel teljesen összhangban áll RAUN már fentebb említett megállapítása a dentális explozíva — dentális spiráns, ill. a palatoveláris explozíva — palatoveláris spiráns képviselőiről, hiszen a *ð* szóelején rendkívül ritka volt, vö. COLLINDER, CompGr. 61—2, a *ɣ* pedig nem is fordult elő ilyen pozícióban, vö. COLLINDER: i. m.). A finn-permi ágon belül kettős megfeleléssel rendelkező **-ð-*, **-ð'* helyett DÉCSY (UAJb. 41: 65—6) *t ~ l*, *t ~ l'* váltakozással számol: „One would also have to ask the question whether there was any difference between the alternating and not-alternating *l*-sounds in Finno-Ugric” (28). RAUN az explozívák és spiránsok viszonyáról szóló eszmefuttatást azzal fejezi be, hogy megjegyzéseket fűz HALLAP Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках (SFU 5: 89—102) című cikkéhez.

2. Affrikáták — szibilánsok. Az affrikátákat elméletileg három csoportra lehet osztani: affrikálódott zárhang (így STEINITZ, I. FgrKons. 37), „zárhang + homorgán réshang”, valamint zárhanggal kezdődő réshang. Az affrikátá alkotóelemei valamennyi esetben egy szótaghoz tartoznak, ez viszont csak akkor lehetséges, ha az egyik elem a másikhoz képest domináns; ilyen az első és a harmadik eset, rendszerint azonban csak az utóbbit szokták affrikátának tekinteni. A gyakorlatban elég nehéz ezt a három variációt egymástól elválasztani.

Az uráli alapnyelvben szókezdő helyzetben nem fordult elő mássalhangzó-kapcsolat, így „explozíva + spiráns” sem, egy olyan szegmentum viszont, amelyben a domináns zárelem mellett kísérő spiránselem is jelentkezett vagy fordítva — lévén e *y* fonéma — előfordulhatott. Egyébként az affrikáták egyik vagy másik eleme a fejlődés folyamán eltűnhet: egyes nyelvekben az affrikáták folytatóiként szibilánsokat találunk, a finnen pedig a *-č-* helyén *-t-*. Általános érvényű az a szabály, hogy szókezdő helyzetben kisebb a variációs lehetőség, mint szóbeljében. Vannak olyan nyelvek, amelyek inkább az affrikátákat kedvelik, mások pedig a szibilánsokat. A *-č-*-nek a finnen ismeretes kettős *-t-*, *-h-* képviselőlet végsősoron TOIVONEN (FUF 19: 253, 255) véleményéhez csatlakozva magyarázza meg RAUN (32): a *-t-* az affrikátá, a *-h-* az *-š-* folytatója.

RAUN a zöngés affrikáták esetleges feltevését elutasítja, a geminátá affrikátákat illetően pedig úgy vélekedik, hogy ilyenek legfeljebb morfémahatáron keletkezhettek *-t-č-* realizációjaként. Az uráli vagy finnugor alapnyelv affrikátáinak számára vonatkozó kérdésre adott tradicionális válasz: kettő, mégpedig egy palatalizált meg egy kakuminális. TOIVONEN (FUF 19: 246—8, 257) felvetette annak a lehetőségét, hogy két palatalizált (*č*, *č'*) és egy semleges affrikátá is volt. Két palatalizált affrikátá rekonstruálására azonban semmi szükség, a nem palatalizált affrikátá közelebbi minősítése pedig már azzal a problémával függ össze, hogy (az affrikátáktól és spiránsoktól eltekintve) a „retroflex” vagy a „kakuminális” számít-e ősi megkülönböztető jegynek (l. alább). A mai uráli nyelvek affrikátáinak, azok fonetikai jellemzőinek ismeretében arra a következtetésre jutott RAUN (34—5), hogy a kakuminalitást egyelőre — amíg a kérdést újra meg nem vizsgálják — csak fonetikai, nempedig fonematikus jegynek kell tekinteni. Az affrikáták és szibilánsok egymáshoz való viszonyát illetően STEINITZ (FgrKons. 26) megkoekázta azt a feltevést, hogy az *š* és a *č* disztribúciója kiegészítő volt. RAUN ehhez hozzáteszi (36), hogy szótagvégi helyzetben szibiláns, szóbeljében szótagkezdő helyzetben pedig affrikátá lehetett. A szótagnál nagyobb egységekben iniciális pozícióban főleg szibilánsok fordulnak elő. A finn-permi kor előtti nyelvállapotban RAUN szerint nehéz egymástól elkülöníteni a szóbeljei **-š-t* és **-č-t*. A finnen meglehetősen általános *s ~ h* váltakozást az *s* és *š* egy korábbi komplementáris disztribúciójára kívánja visszavezetni, elvetve az

ősfinnre feltett $s \sim z$ ($> s \sim h$) váltakozást. RAUN (38) az uráli alapnyelvet illetően az alábbi módon képzei el az affrikáták és szibilánsok disztribúcióját: *s- *š- *š- *š- *č- *č- *š, *š- *č- *š. Kétségtelenül érdekes ez az elképzelés, de bizonyára meggyőzőbb volna, ha RAUN etimológiai anyagon igyekezett volna állításait igazolni. (Véleményünk szerint a tulajdonképpeni tárgyalási szempontokon túlmenően figyelmet érdemel az a körülmény — feltéve, hogy nem értették félre a disztribúciók pozicionális vázlatát —, hogy RAUN mássalhangzós tövekkel számol, ezzel kapcsolatban l. még GANSCHOW: Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme, SFÜ 7: 239—49.)

3. A retroflexitásnak mint megkülönböztető jegynek a problémája. RAUN előbb sorra veszi, hogy kik számoltak a nem palatalizált dentális mássalhangzók közt kettővel, majd elutasítja E. ITKONENNAK (Suomalais-ugrilaisen kielen-ja historiantutkimuksen alalta 58—9) az osztj. η keletkezésére vonatkozó magyarázatát, miszerint az η a posztalveoláris (eredetileg: kakuminális) $t\check{s}$ (=č) affrikáta melletti kombinatorikus változat volt, majd egyéb pozíciókban is elterjedt; ha ez igaz volna, RAUN szerint (40) sok nyelvben csak az ηg , ηk hangkapcsolatban ismeretes η -nek is el kellett volna különülnie és meg kellett volna szilárdulnia. A probléma eldöntését elősegítheti a megkülönböztető jegyekkel való operálás: a finnugor alapnyelv dentális mássalhangzóinak primér pozíciója minden valószínűség szerint posztalveoláris/veoláris volt, a szekundér pedig posztalveoláris lehetett. A másodlagos mozzanatnak nem kellett az illető nyelvekben pontosan egyidejűleg vagy egyező módon megjelennie, s ez esetben nincs különösebb okunk arra, hogy a finnugor alapnyelvet illetően számoljunk vele. STEINITZ (FgrKons. 37) a finnugorra a t , δ , s — t , δ , \check{s} — t , δ' , \check{s} sorokat rekonstruálta. A t és az \check{s} csak mint a feltételezett kakuminális affrikáta alkotóelemei jelennek meg, a δ feltevése pedig minden alapot nélkülöz. Arra sincs továbbá okunk, hogy az * l és az * η esetében általánosabbnak tekintsük a másodlagos jegyet, mint a *č-ében. TOIVONENNAK a két nem palatalizált affrikátára vonatkozó feltevése azt jelenthette volna, hogy a primér és szekundér affrikáták distinktív koegzisztenciában léteztek volna, ami azonban a primér és szekundér artikuláció egzakt leírását követelné meg, s ez lehetetlennek látszik. Ilyesminek a feltevése aligha kecsgett némi valószínűséggel is, a mai nyelvek ugyanis nem ismernek három affrikátás rendszert, ezért rekonstruálni is felesleges ilyent, no meg a nem palatalizált affrikáta nehezen szabályba foglalható, tarka képviselőit két affrikátából kiindulva még nehezebb volna levezetni. Másrészt pedig a szekundér artikuláció arra szolgál, hogy az „éles (SHARP) — lapos (PLAIN)” oppozíció lapos tagját kiemelje, anélkül azonban, hogy distinktívvá válna. Az a tény pedig, hogy egyelőre nincs megnyugtató módon tisztázva az osztj. l , η eredete, nem teszi szükségessé, hogy ilyen fonémákkal a finnugor alapnyelv hangállományának rekonstruálásakor számoljunk.

II. Problems of Number and Grouping of Proto-Finnic Dialectes (45—98). A kötet legterjedelmesebb tanulmánya a mai finnségi nyelvek (nyelvjárások) egymással való összetartozását, ősfinn előzményeiket, kialakulásukat szeretné megvilágítani. Egyáltalán nem könnyű eldönteni az egymáshoz olyan közel álló nyelvek esetében, mint a nyelvcsaládunk legnyugatibb csoportját alkotó finnségi nyelvek, hogy önálló nyelvek-e vagy valamennyien egy nyelv nyelvjárásainak tekintendők-e. SETÄLÄ például nyolc, KETTUNEN csak négy ősfinn törzzsel számolt. Hogy e problémák megoldásához közelebb jussunk, RAUN fonológiai, morfoszintaktikai és lexikai szempontok alapján igyekszik vallatára fogni a finnségi nyelveket. Ennek eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A nyelvcsoporthoz tartozó problémáit csak egy, az egész nyelvterületet felölelő nyelv- atlasz segítségével lehetne megnyugtató módon tisztázni. A finnségi nyelveket bizonyos sajátosságok alapján két nagy csoportra lehet osztani: északkeleti (finn, karjalai, aunusi, lüd, vepsze) és délnyugati (észti, liv, vót). Az északkeleti csoport egységesebb, ami persze nem azzal magyarázható, hogy egységet alkotva vált el a délnyugati csoportbeli nyelvektől, hanem fejlődésük során szorosabb kapcsolatban álltak egymással, azt is lehetne mondani, hogy „újragesültek”. A délnyugati csoport tagjai viszonylagos izoláltságban fejlődtek, kivételt csak a kodaveri észti és a vót jelent. Különösen kaálonyos, hogy az észttel több közös vonást mutató délnyugati finn nyelvjárás (vö. RAPOLA, Johdatus suomen murteisiin. Helsinki, 1961. 107) a délnyugati csoportra jellemző hangtani sajátosságokat nem ismeri. A finnségi nyelveknek két csoportra történő osztását éppúgy helytelen volna mechanikusan vagy dogmatikusan alkalmazni, mint bármely más tudományos eljárást, állapítja meg RAUN (97).

III. On Semantic Components in Finno-Ugric Comparison (99—121). E tanulmány megírásával RAUNNAK az volt a célja, hogy feltárjon néhány, a fokozásban szereplő morfémák és szemémák közti összefüggést. Azok a morfémák, amelyeknek csak egy formális jelentésük van, a ragozási sorokban jelentkeznek (pl. számjel, esetrag), azok pedig, amelyek poliszémikusak és legfeljebb csak néhány, fonológiai feltételektől függő alternánsuk

van, lexikai morfémák. A képzőmorfémák — a fokozás szuffixumai is ideillenek — az előbbi két kategória között foglalnak helyet, bizonyos fokig azonban a lexikális morfémák felé mutatnak: a képzőknek is csak fonológiai feltételektől függő alternánsaik vannak, jelentéseik viszont sokkal kötöttebbek, mint a lexikális morfémákéi. A melléknévfokozásban három fok: alap-, közép- és felsőfok van. Az alapfoknak nincsen szuffixuma, a középfok vagy morfológiailag, vagy szintaktikailag van jelölve, míg felsőfokról csak akkor beszélhetünk, ha van valami speciális jegye, amely megkülönbözteti a középfoktól. Morfológiai és szintaktikai jegyek kombinálva is szolgálhatnak a közép- és felsőfok jelölésére. A fokozásban két fő szempont játszik szerepet: viszonylagos és abszolút. Mind a közép-, mind a felsőfok kifejez viszonylagos többletet, kifejezhető továbbá a csekély többlet is, ezt leginkább mérsékelt (moderatív) középfoknak nevezhetnénk. Másrészt pedig az általános vagy „abszolút” középfok szembenállhat a viszonylagossal. További fokozatok: diminutív, moderatív, ill. emfatikus és intenzív. Ezután RAUN sora veszi a finnugor nyelvekben a középfok jelölésére használatos szuffixumokat, a felhasznált nyelvi bizonyító anyagot jelentések szerint csoportosítva közli. Ezekből néhányat idézünk: példák az emfatikus ('gyorsan') jelentésre: inkeri *kirempäa*: *avatkaa ovi k.* 'open the door, quick!', zürj. *edje-džik*: *med'im e. gortad* 'let's go home, quick!', példák az intenzív jelentésre: vepsze *vahvemb*: *da löüdü v. bezbeñ* 'and find a strong steelyard', osztj. *üšək* 'just here' stb. A megvizsgált szuffixumok jelentéseit az alábbi táblázat foglalja össze (117—8):

diminutív moderatív általános emfatikus intenzív
(„abszolút”)

lapp (<i>b</i>)			+		+
finnségi (<i>mp.</i>)			+		+
magyar (<i>bb</i>)			+		
cseremisiz (<i>r.k</i> < <i>csuvas</i>)	+	+	+	+	+
votják (<i>gem, ges</i>)	+	+	+	+	+
zürjén (<i>džik</i>)	(+)	+	+	+	+
osztják (<i>šək</i> < zürjén)	+	+	+	+	+
vogul (<i>nuw</i>)	+	+	+	+	+

Megjegyzés: a mordvin nem ismeri a szuffixummal történő fokozást, csak analitikus eszközei vannak e célra.

A fenti jegyek alapján két csoportra oszlanak a rokon nyelvek: a lappban, a finnségiben és a magyarban viszonylag szűk a fokjelek jelentésköre, a többi nyelvben viszont annál nagyobb. Altalánosságban igaz, hogy a középfok összefügg a kicsinyítéssel, valamint affektív, expresszív árnyalattal párosul. A dolgozatot a tárgyalt szuffixumok etimológiai magyarázata zárja.

ALO RAUN professzornak az összehasonlító finnugor nyelvtudomány e három nagyon is különböző területével foglalkozó esszéje sok érdekes gondolatot tartalmaz és hasznos szempontokkal gazdagítja a további kutatásokat.

HONTI LÁSZLÓ

Nykyసుomen käsikirja

Toimittanut OSMO IKOLA. Toinen, uudistettu painos. Helsinki, 1971. Oy Weilin + Göös Ab. 416 l.

Az ismertető mű a mai finn nyelvvel, a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókkal ismerteti meg olvasóit. A könyvet a szerzők a nagyközönségnek szánták, ezért magától értetődően a nyelvhelyességi és helyesírási problémák állnak előtérben. Ezt bizonyítja egyébként, hogy — az OSMO IKOLA által írt — legterjedelmesebb fejezet (Suomen kieliooppi ja oikeakielisyysopas 9—221) a finn nyelvtant mutatja be és nyelvhelyességi kalauzul is szolgál. Mindenki számára könnyen érthető stílusban szól a szerző — a hangtani részben — pl. a betűkről, a hangokról, a szótagolásról, a kvantitásról, az írás és kiejtés közti különbségekről stb. A szótanban a szófajokat, a paradigmasorokat, a szóképzést mutatja be, illetve itt tárgyaltnak az olyan jellegű kérdések is, mint például a szinonímia és a homonímia, a deskriptív és onomatopoeitikus szavak, az idegen szavak. Kétségesnek tartjuk, hogy az utóbb említett kérdéseknek feltétlenül a szótanban van-e a

helyük. Vajon nem lett volna célszerűbb ezekkel külön foglalkozni? Véleményünk szerint a helyesírásról szóló résznek a szótan és mondatban közé történt beiktatását nehéz lenne megindokolni. . . A nyelvtani fejezet utolsó része világos, könnyen áttekinthető képet ad az egyes mondatrészekről, a mondatúritő szerkezetekről, a vonzatokról, a szórendről stb. Szükség esetén az egyes pontokhoz nyelvhelyességi kérdésekben eligazító, tanácsokat tartalmazó alpontok csatlakoznak.

A nyelvtant stilsztikai vázlat (Tyyliopin perusteita 222—47, PÄIVI RINTALA), nyomdatechnikai ismereteket közlő és korrektúrajeleket bemutató fejezet (Kirjapainotietoutta kirjoittajille 248—56, KAARINA VISAKANTO), a finn nyelvre vonatkozó válogatott bibliográfia (Suomen kieltä koskevaa kirjallisuutta 257—70, OSMO IKOLA) követi.

Az ALHO ALHONIEMI által összeállított idegen szavak jegyzéke (Sivistyssanasto 273—351) nemcsak értelmezi a felvett szavakat, hanem közli eredetüket is, valamint a kevésbé meghonosodottak kiejtését is.

A nyelvtani és a stilsztikai fejezet használatát szó- és tárgymutató (Kieli- ja tyyliopillinen sana- ja asiahakemisto 358—98, OSMO IKOLA) könnyíti meg. A földrajzi nevek jegyzékébe (Paikannimiä 399—409, OSMO IKOLA) finnországi és külföldi nevek egyaránt bekerültek, ha írásmódjuk, kiejtésük problematikus volta ezt szükségessé tette. Hasznos, hogy közli, külső vagy belső helyhatározórag járul-e az egyes városnevekhez, illetve ha mindkettő lehetséges, melyik az elfogadottabb vagy van-e a két különböző ragos alak között valamilyen különbség, l. pl. *Rovaniemi*. A finben használatos leggyakoribb rövidítések jegyzéke (410—6) vegyesen tartalmaz nemzetközi — pl. *C* = Celsius, *WC* = = engl. *water closet* (vesiklosetti) — és speciálisan finn rövidítéseket — pl. *KHT* = Keskuksauppakamarin hyvääksymä tilintarkastaja [= a Központi Kereskedelmi Kamara által jóváhagyott/kinevezett számlaellenőr], *ula* = ultralyhytaalto [= ultrarövid hullám].

Úgy véljük, hogy a Nykysuomen käsikirja kitűnő ismeretterjesztő és tanácsadó könyv, amelyet haszonnal forgathatnak a finn olvasók, de a más anyanyelvűek finn nyelvi ismereteinek bővítésére és megszilárdítására is kiválóan alkalmas. A nagyvonalakban ismertetett második kiadás kétségtelenül homogénabb feladatok megoldását tűzte ki célul, mint az első (Suomen kielen käsikirja. Helsinki, 1968), bár az anyanyelvük iránt érdeklődő finn olvasók joggal kifogásolhatják, hogy kihagyták az uráli rokonságról és a finn nyelv történetéről szóló rövid fejezeteket.

HONTI LÁSZLÓ

Bereczki Gábor: Cseremisiz (mari) nyelvkönyv

Budapest 1971. Tankönyvkiadó, Finnugor Jegyzetek XIX. 93 l.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Finnugor jegyzetei egyre több finnugor nyelvre terjednek ki. Ezidáig megjelent már néhány kiadásban a finn nyelvtan (SZ. KISPÁL M.—M. NORONEN—F. MÉSZÁROS H., Finn nyelvtan Finnugor Jegyzetek X), nemrég látott napvilágot a mordvin nyelvkönyv (ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral), Finnugor Jegyzetek XIV), az északi-osztják kresztomátia (SZ. KISPÁL M.—F. MÉSZÁROS H., Északi Osztják Keresztomátia, Finnugor Jegyzetek XVIII). A most ismertetendő jegyzetet is figyelembe véve a volgai finnugor nyelveket már új könyvek segítségével tanulmányozhatják a hallgatók. Ugyanez mondható el az obi-ugor nyelvekről is, bár vogul nyelvkönyvet a kar nem adott ki, viszont ott van a KÁLMÁN BÉLA által írt Chrestomathia Vogulica. Nagy szükség lenne a permi nyelvekről írandó jegyzetekre, ugyanígy a finnségi nyelvek másik legjelentősebb tagjának, az észtnek ilyen jellegű feldolgozására is (a gyakorlati észt nyelvkönyv hiánya egyenesen égető). A teljesség kedvéért megemlíthetnők a lapp nyelvtan hiányát, valamint a szamojéd nyelveket, de mivel lappal általában csak a finnugor szakos hallgatók foglalkoznak, a szamojéd család tagjai — legalábbis a nyenyec és a szölkup — pedig HAJDÚ PÉTER Chrestomathia Samoiedica című könyvéből megismerhetők, így ezen könyvek hiánya nem olyan égető, mint a fentebb említett többié.

A BERECKI GÁBOR által írt mari nyelvkönyv egyrészt tehát ebbe a koncepcióba illik bele, s a sorozat egyik tagja, másrészt nagy hiányosságot pótol. Eddig ugyanis nem állt rendelkezésre könnyen megszerezhető és könnyen kezelhető kézikönyv azon hallgatók számára, akik a cseremisiz nyelvvvel kívántak foglalkozni.

Hiányosságot pótol azért is, mert ez az első magyar kísérlet a cseremisiz irodalmi nyelv bemutatására, s ez a kísérlet jól sikerült. Mivel általános jelenség, hogy — a szovjet finnugor nyelvészekén kívül — a finnugor nyelveket nyelvjárások összegének fog-

ják fel, az irodalmi normát pedig figyelmen kívül hagyják, így ez a kísérlet már önmagában is feltétlenül emeli a könyv értékét.

Az irodalmi nyelv leírása feltételezi a fonematikus igényű átirás megteremtését. Hazai szakirodalmunkban a cseremiszi nyelvre nézve ugyancsak e könyvben található az első próbálkozás.

A szerző az előszóban ismerteti, kik számára, milyen célból is készült a könyv: „... A nyelvkönyv célja nem a cseremiszi nyelv gyakorlati elsajátítása, hanem a nyelv rendszerének leíró s részben történeti szempontú bemutatása...” A leíró és történeti szempontú tárgyalás egybekapcsolását gyakorlati szempontok indokolják. Azoknak a magyar szakos hallgatóknak készült, „akik az «Egy kötelező finnugor nyelv» c. kollégium keretében a cseremiszi nyelvvel kívánnak megismerkedni.” A tudatos szövegkiválasztás lehetővé teszi, hogy az első hat lecke segítségével (ennél többre egy rövid félév alatt nem futja az időből) alapjaiban tisztába jöjjenek a cseremiszi nyelvtannal és a lexika finnugor elemeivel, valamint megismerjék, milyen nagyfokú hatást gyakoroltak a cseremiszi szomszédos török nyelvek. A finnugor szakos hallgatók számára a többi kilenc szöveg az első olvasmányok segítségével szerzett ismeretek elmélyítésén kívül lehetővé teszi a cseremiszi irodalmi nyelvvel való mélyebb megismerkedést. A szerző tudatos válogatása alapján mód nyílik arra, hogy betekintést nyerjünk a cseremiszi szépprózába is.

Az előszót követi a 3,5 oldalas bevezetés. Ebben a részben a szerző három fontos kérdést tárgyal.

1. A cseremiszi nyelv helye a többi finnugor nyelv között, viszonya mordvinhoz. Ez utóbbi kérdés kapcsán kifejti ismert nézetét, mely szerint a mordvin és a cseremiszi előzménye nem lehetett valamilyen volgai alapnyelv, mivel a két nyelv erősen különbözik egymástól. „Az utóbbi évek kutatásai mind inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy ami e két nyelvben egyező vonás, az a finn-volgai együttélés idejéből származik...” Viszont a mordvin sokkal több közös vonást mutat a balti-finn nyelvekkel, mint a cseremiszi, s e közös vonások nagy része a cseremiszből teljességgel hiányzik. „Ezeket leglogikusabban úgy magyarázhatjuk, hogy a cseremiszek ősei igen korán kiváltak a finn-volgai közösségből, a mordvinoké viszont még hosszabb ideig benne maradtak, s ekkor fejlődtek ki az említett közös vonások” (uo.).

A szerző ugyanitt általános képet ad a cseremiszekről, rövid történelmi áttekintést ad, ismerteti a cseremiszi nyelvet ért hatásokat.

2. A cseremiszi nyelvjárások; az írás megteremtése, az irodalmi nyelvek; a cseremiszi szépirodalom.

3. A cseremiszi nyelv kutatásának története.

A Bevezetés után következnek a Rövidítések jegyzéke, majd a fontosabb Irodalom felsorolása. A Szöveggyűjtemények címszó alatt szereplő művek jegyzékét azóta már kiegészíthetjük a Cheremis Folksongs-szal.

A jegyzet következő fejezete a Szövegek (1—15.). Mint már fentebb említettük, az első 6 szöveg esetében a szerző tudatosan olyan olvasmányokat állított össze, amelyekből megismerhetők a cseremiszi szókészlet legfontosabb finnugor elemei, vagy pedig valamely — ugyancsak fontos — nyelvtani kategória s használata (pl. az 5. szöveg: Cseremiszi találozókérdések, amelyben a számnevek elsajátítására van lehetőség).

A további szövegek kivétel nélkül szépirodalmi alkotásokból vett részletek.

A Nyelvtani vázlat segítségével megismerhető a cseremiszi irodalmi nyelv grammatikai struktúrája (legalábbis az egyik, a mezei mari irodalmi nyelvé). A szerző a jegyzet terjedelme által meghatározott lehetőségekhez mérten részletesen bemutat minden nyelvtani kategóriát, elég bő példamennyiséggel téve őket világossá. A nyelvtani vázlat szerkezetileg két nagy részre oszlik, hangtanra és alak- ill. mondattanra. A szerző még az előszóban megindokolta az alaktani és a mondatnyi fejezetek együtt tárgyalásának okát, a nyelvtani vázlat kis terjedelmére hivatkozva. Másrészt a cseremiszi mondattan esetleges vázolója sok tekintetben szűz terület feltörése lett volna, amit viszont a jegyzet funkciója nem követelt meg. A cseremiszi nyelv szintaxisára, annak legjellemzőbb és legfinnugorosabb jelenségeire az alaktan, főképpen az igevelek tárgyalásakor elég bőséges illusztrációt kapunk. A nyelvtani rész két szerkezeti egysége azonban nincs kellőképpen kihangsúlyozva. Az első egység a Hangtan nevet viseli (tkp. a fonológia, morfológia tartalmával), a következő nagy cím viszont a Névszóragozás, s ezt a Morfológia (vagy Alaktan) más fejezetei követik.

A nyelvtani vázlat terjedelmes képzőtárt is magában foglal, mind az ige-képzés, mind a névszó-, valamint a határozószóképzést illetően.

A jegyzet utolsó érdemi része a Szójegyzék. A lehetőségekhez, a jegyzet terjedelméhez képest meglepően nagy anyag gyűlt össze, mintegy 800 szó. A szavak nemcsak a szövegfordítást teszik lehetővé, hanem a hozzájuk fűzött etimológiai megjegyzések

segítségével képet alkothatunk a cseremiszi lexika eredetének fő rétegeiről is. Az etimológiák jó része teljesen új, a korábbi szakirodalomban nem található meg.

A könyvet a Függelék címet viselő fejezet zárja le. Itt olvasható a Szövegek magyar nyelvű fordítása.

A jegyzettel kapcsolatban felmerül néhány apróbb megjegyzés.

1. A jegyzet terminológiája a magyar nyelvészeti tankönyvekéhez igazodik. Mivel ez a terminológia erősen konzervatív, így az eljárás helyessége vitatható. A megoldás az, hogy egységesen át kell térni modern, egyértelmű terminológiára.

2. Mivel a cseremiszi irodalom létezéséről elég keveset tudunk, nem ártott volna legalább a Függelékben néhány mondattal bemutatni azokat az írókat, akiktől az idézetek származnak. Igaz, hogy ezt a munkát irodalmárok hivatottak elvégezni (mint ahogy ez részint meg is valósult, l. Tiszatáj 1972/2., Nagyvilág 1972/1.), vagy legalább az idézett művek címét kellett volna feltüntetni.

3. A szövegeket tartalmazó részben és a nyelvtani vázlatban van egy-két sajtóhiba (a 18. oldalon a 3. sorban *memnan* helyett *menman* áll; a 11. sorban *čurijže* helyett *čurijze*; a 19. oldalon a 13. szöveg 8. sorában *Örmök* helyett *Örmak*, *lu tengeat* helyett *lut tengeat* van; a 20. oldalon a 14. szöveg 24. sorában *pörtonžól* helyett *pörtonžól*, a 25. sorában *koštaš* helyett *kostaš*, a 21. oldali folytatás 6. sorában *wijže* helyett *wijze* olvasható. A 15. szöveg (21. oldal) 12. sorában *surtemže* helyett *surtemze* áll. A nyelvtani vázlatnak a névmásokat tárgyaló részében (35. oldal) a Gen. sorában Pl. 3-ban *munân* áll a *nunân* helyett).

4. A szójegyzékből hiányzik néhány szó (*kol* 'hal', *kolo* 'hús', *poškuđo* 'szomszéd', *šij* 'ezüst', *šošam* 'tavasszal').

A fentebb felsorolt apró hiányosságok azonban nem csökkentik a könyv értékét, s mindezekkel együtt is a cseremiszi nyelvvel ismerkedni akarók megbízható támpontot kapnak kezükbe, amelynek segítségével nyugodtan olvashatják a cseremiszi folklór és szépirodalom alkotásait is.

A mezei cseremiszi irodalmi nyelv leírása tehát megtörtént, várjuk a hegyi cseremiszi irodalmi nyelv hasonló jellegű tárgyalását.

PUSZTAY JÁNOS

Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (magyar szövegek alapján)

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó 406 lap

1. A tudományos módszerként új keletű nyelvstatisztika témakörében — ha csak a magyar anyagot tekintjük is át, ahogy DEME LÁSZLÓ tette (9—13) — a fonémától a stílusstatisztikáig a legkülönbözőbb témaválasztásokat találjuk. E témák szélső határa azonban mindig a mondat. Minthogy a beszédtevékenység nagyobb tagolási egységet (behaviorista terminussal: utterances) is tartalmaz, fölmerül annak szükségessége, hogy a mondatot mint ne legösszetettebb szuperjelet, hanem mint a nagy közlési egységek elemét tegyük vizsgálat tárgyává (391).

Mi azonban a mondat? Világos, hogy egy másirányú megközelítés szempontjából szükségképpen más, mint amit a hagyományos mondatmeghatározások elmondhattak: ha a nagyobb szerkezeti egység, mint szerkesztemény (mondjuk: utterance) elemként zárja magában a mondatot, akkor a nagyobb egység törvényszerűen az, ami az alkotóelem legaltalanosabban. Igaz, ez a felfogás egy gyanús mellékösvényen a semmibe taszíthatja a mondat fogalmát, de a mondatnak egy új felfogási lehetősége DEME könyvében végig ott dereng. Kár, hogy — egyébként gyakorlatiasan — vizsgálatai számára elégségesnek ítéli a konkrét mondatok felismerését (15).

2. A mondatot a szerző — statisztikai vizsgálatában — tehát a tágabb értelemben vett beszéd egységének tekinti, s mint közlési alapegységek keresi szerkezeti sajátságait, ezek gyakorisági mutatói által (Módszertani rész: a mondat szerkezetéről és elemzéséről, 19—117). Ez az alapegység a nyelvhasználat alaprétegében, az aktualizált, vagyis éppen funkcionáló mondatban van. A mondat így funkcionálisan a beszédműben (a beszéd legmagasabb egységében) kommunéma, konstrukcionálisan annak „láncszemnyi egysége”. Történetileg: a téma és réma egységéből kifejlődött (azaz a mondat egységéből fölépült) mondat egész mint a beszédmű nagyobb konstruktuma. A mondat egység konstrukcionálisan zárt egység, de több (grammatikai, logikai és közömbös) viszony-

fajta tagolja. Szerkesztettségük (elemek csatlakozási rendje) és szinteződésük (a részeknek az egészben való függése) gyakorisági mutatók segítségével tárható fel. A mondatban mindkét aspektus egyszerre érvényesül, leírásuk tehát mindkét tényező jelzését megkívánja (45—72). A mondat egység megsokszorozódásával eljutunk a mondategészhez (összetett mondatokhoz). A mondategész szinteződési fokozatok tagolják, a tagmondatok viszonyai, ezeknek az elemeknek kapcsolódási érvénye pedig a tömbösödésben jut kifejezésre (73—90). Mondat egység és mondategész között átfedések és elhatárolási nehézségek merülhetnek fel (90—117). A vizsgálatok egysége okából a szerző — szükségesen — abszolutizálja rendszerét (117).

Vizsgálatainak anyagát egyenként 100 000 betűhelynyi korpusz adja, hat homogén műfajból (Tüzetes rész: a mondat egyes szerkezeti jellemzői, s ezek gyakorisága, 119—370). Ha az elméleti keret adva van, akkor meg lehet határozni, melyik változat (típus) milyen részletezettségű jellemzésben milyen várható értékkel fog rendelkezni (ez az elvi valószínűségi mutató — a nagyobb felől a kisebb egység felé haladva — a korlátozott faktoriálisok szabályszerűségét mutatja, l. A vizsgálat anyaga és szempontjai, 119—136).

Azok a következők, amelyek a konkrét számítási eljárásokból adódnak, kétfélék. Egyrészt jelzik az egyes vizsgált jelenségek érvényességének mértékét (a jelenség előfordulási mutatóinak megadásával), valamint nyelvi törvényszerűségeket állapítanak meg, vagyis sor kerül az adatok tágabb összefüggésekben való értelmezésére. Így például: megtudjuk, hogy a közlő prózában az egy- illetve kéttagú mondatok részaránya úgy viszonylik egymáshoz, mint 129,4 : 100 (A mondat hosszúság vizsgálata és a szerkesztettség mutató keresése, 136—161, vö. 142). Ezekre az alapadatokra DEME LÁSZLÓ később olyan következtetéseket épít föl, hogy a fejtegető prózában a szerkesztettség törvényszerűen bonyolultabb, mint a közlő (147). Egy következő lépésben megtudjuk, hogy a különbség mértéke 100 : 111 (ugyancsak 147).

Ugyanez az eljárás érvényesül az anyag kapcsolódási viszonyainak fölmérésében is (A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése, 161—186), azzal az eltéréssel, hogy itt a vizsgálat némely eredménye tagadó megfogalmazású, amennyiben „a kapcsolásformák fajtankénti megoszlásából nem lehet egy közös mutatószámot kialakítani” (185). Szintén fontos megállapításra bukkanunk a mélységi mutatók elemzésekor (A szinteződés vizsgálata és a mélységi mutató keresése, 186—221): „a mondat hosszúságnak, a tagmondatok számának növekedésével... egyre kisebb az egy-szintű megoldási képletek száma” (198), vagyis összefüggés áll fenn a statisztikai paraméterek különféle (itt a terjedelmi mutatók és a bonyolultsági mint formai mutatók) között is, s nemcsak a paraméterek egymás közötti, azonos szinten levő viszonyában találunk kölcsönös feltételezettséget.

Némileg váratlanul éri az olvasót a következő fejezet (A tömbösödés vizsgálata és a tagoltsági meg a zsúfoltsági mutató keresése, 221—43) egy új kategóriája, a tömb fogalma. Ez a mondategész és a mondat egység közötti átmeneti nagyságrend, de tartalmi—logikai tényező, amint (a sajnós a 394. lapra csúszott) meghatározásból kitetszik. Ennek mutatószámai tehát a szöveg egy fajta logikai tömörségét jellemzik. Ehhez kapcsolódik egy következő, fogalmi kategóriát figyelembe vevő részlemezés: a (tag)mondatok a fogalomszók száma szerint, mégpedig a tagmondatoknak az összetett mondaton belüli sorszáma szerint (A mondat terjedeleme vizsgálata és a telítettség mutató keresése, 244—369). A konstrukcionális és a tartalmi (fogalmi) momentumok összefüggésbe hozása a következő fontosabb törvényszerűségeket mutatja meg a mondatról: a szétszóródás törvényét, amely szerint a tagmondatok számának növekedésével nő a tagmondat típusok megterheltségének egymástól való eltérése; a kiegyenlítő dődsét, tehát hogy a tagmondatok számának növekedésével ezeknek hosszúsága hajlamos mutat a kiegyenlítődségre, vagyis minél több tagmondat van az összetett mondaton belül, annál rövidebbek az egyes tagmondatok; végül pedig az a megállapítás adódik, hogy a terjedelmi mutatók korpuszonként specifikusan eltérnek.

A vizsgálatok lehetősége ezzel nem zárult le. Mihelyt tovább haladunk a fogalmi vonalán, a mondaton innen a glosszematikai, a mondaton túl a textológiai kategóriájához jutunk el. Ezzel nemcsak a szempontok száma, hanem az összefüggések lehetősége is megsokszorozódik (371—90). E kérdések azonban már túl vannak a mű gondolatkörének partjain, s mint üdvözlendő kérdésselvések és majdan önálló kutatási témák mutatkoznak. A kötetet az eredmények összefoglalása (391—99), egy magyarázó zárás (400—2), valamint a mutatók regisztere rekeszti be (403—6).

3. Igen fontos és örömdetes kísérlet a Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Míg a mondat korábban a nyelvtisztika számára a legmagasabb egység

volt, DEME LÁSZLÓ munkájában a mondat a beszédmű makrokozmoszának bolygónyi alegységévé válik, s másutt absztrakt arculatának olyan konkrét és markáns vonásait mutatja meg, amelyekben a tényleges és legvalóságosabb nyelvhasználat törvényszerűségeit ismerjük meg. Új kutatások új horizontján körülpillantva — a munka érdemeinek újbóli hangsúlyozása mellett — méginkább szükséges olyan *s a j á t o s á g o k r a*. felhívni a figyelmet, amelyek mélyen *é r i n t h e t i k* az ilyen természetű *v i z s g á l a t o k é r v é n y é t*.

Statisztikai vizsgálatok első kérdése mindig a *m i n t a v é t e l*. Megfontolandó, hogy beszédmű-specifikumok elemzéséhez a legszerencsésebb volt-e a szerző választása (a szépirodalmi részekből kimaradtak a párbeszéddek; túlteng az ideológiai szak- és brosúrirodalom). A statisztikai vizsgálatok legfontosabb kérdése pedig a *r e l e v a n c i a*. A nyelvtudomány számára kidolgoztak — általánosan elfogadott — olyan formulát, amelyik lehetővé teszi a hibahányadok meghatározását. A $\delta = \frac{u_a}{\sqrt{N \cdot p}}$ képlet (l.

Frumkina: Sztatiziszticeszkije metodü izucsenyija leksziki, Moszkva 1964; Königová: K voproszu o sztatiziszticeszkoj vüborke v lingviztike, in: Prague Studies in Mathematical Linguistics, Prága 1966, 113—21 stb.) értelmében nem tekinthetők relevánsnak azok az adatok, amelyek negyvennél kisebb előfordulásúak. Ennek alapján DEME LÁSZLÓ adatai nagy hányadban inkább csak első tájékoztatások. Kétség fér néha a vizsgálati szempontok megfogalmazásához is: a telítettség alapja a fogalomszók képviselője. Ám ha mint nemfogalmi kirekesztjük például a kötőszót, miért számít az összetett igealak két fogalomszónak (*adta volna*, elváló igeekötők l. 244)? Nem bizonyos, hogy mindenki számára megkönnyíti a megértést az excentrikusan egyedi szakszörögtonzések sokasága; nem következetes a statisztikai terminus technicusok használata (a *szóráson* rendszeren *szóródást* kell értenünk, a *megterheltségen relatív frekvenciát* stb.). Lehetőség lett volna több matematikai statisztikai mutató kiszámítására is (*módusz*, *medián* stb.), melyek további érdekes tanulságokat szolgáltathattak volna.

Az, hogy mennyi új tanulság ígérkezik egy műben, mindennél jobban mutatja, mennyire szükség volt az illető munkára.

SZENDE TAMÁS

Фонетика, фонология и грамматика

Moszkva, 1971. Наука 390 l.

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete méltó keretet talált a nagy szovjet nyelvész, ALEKSZANDR ALEKSZANDROVICS REFORMATSZKIJ 70. születésnapjának megünneplésére. Egy 46 cikket tartalmazó emlékkönyvet adott ki, amely cikkek azoknak a fő nyelvészeti területeknek a kérdéseit fejtegetik, amelyekkel a kiváló nyelvész a legtöbbet foglalkozott és foglalkozik ma is.

A szerkesztői bevezetés után két neves kortárs nyelvész, R. I. AVANYESZOV és M. V. PANOV méltatja REFORMATSZKIJ-t a szenvedélyes, és következetesen mindig újat kereső kutatót, a szigorú, de humánus tanárt, a fiatal nyelvésznemzedék odaadó nevelőjét. Az életrajzírók az új tendenciák iránt fogékony moszkvai iskola nyelvészei között is kiemelkedő helyet biztosítanak REFORMATSZKIJ-nak, aki az absztrakciók régióiban sem feledkezett meg soha arról, hogy a nyelv konkrét társadalmi valóság. Munkásságán vörös fonalként húzódik végig a szerteágazó témákat egybeszővő vezérelv, a nyelvi tények rendszerszerűsége, a nyelvnek mint rendszernek a tanulmányozása, amely a szovjet nyelvészetben fortunátóvi hagyomány.

Mintegy a méltatás biztosítékai gyanánt a következő néhány oldalon megtaláljuk REFORMATSZKIJ kiadott és kiadatlan műveinek (könyvek, cikkek, tanulmányok, hozzászólások, előadások) jegyzékét. Elég egy pillantást vetni erre a jegyzékre, hogy azonnal képet alkossunk munkásságának gazdagságáról nemcsak mennyiségi, hanem minőségi vonatkozásban is. Apró részletkérdésektől a nyelvtudomány alapkérdéseig igen széles skálán fejtette ki tudományos tevékenységét, amely főként a fonetika, fonológia és grammatika területére irányul, de egyformán otthonosan mozog a nyelvészet egyéb területein is. Ezt a kitekintést az állandóan szem előtt tartott vezérelv diktálja, amely megköveteli a más területekkel való per tangens foglalkozást.

A munkatársak és tisztelők által írott tanulmányok nagy része tematikailag a REFORMATSZKIJ által művelt három fő nyelvészeti területhez tartozik. Innen a kötet címe is. De éppen, mivel a kutató érdeklődési köre határtalan, külön fejezetként szerepel-

nek a kötetben a költői nyelvvel és a stilisztikával foglalkozó írások. Ugyancsak külön fejezetben gyűjtötték össze a szerkesztők azokat a cikkeket, amelyek az előbb említett négy fejezet egyikébe sem sorolhatók be. A szükségszerű heterogeneitás (általános és konkrét kérdéseket tárgyaló cikkek, egy vagy több nyelvet érintő diakrón vagy szinkrón szempontú cikkek stb.), melyek rendszerezését nehezíti, hogy sorrendjüket a szerzők nevének a kezdőbetűje határozta meg) mellett az írásokat egységbe foglalja a kötet szándéka — méltóképpen megünnepelni a nagy nyelvész születésnapját — és ebből a szándékból adódóan az ünnepeelt tudományos eredményeinek és gondolatainak mottóul vagy kiindulópontul választása. Szinte nem találkozzunk olyan tanulmánnyal, amely ne tartalmazná ilyen vagy olyan formában REFORMATSZKIJ megállapításait.

Az emlékkönyv szerzői között sok, Magyarországon is ismert kortárs szovjet nyelvész találunk, de nem hiányzik a kötetből ROMAN JAKOBSON amerikai nyelvész cikke sem, sőt olvashatjuk egy magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes cikkét is.

Az első fejezet (Fonetika, 26—83) élén egy általános jelentőségű cikk áll, amely a grammatikai egységek hierarchikus rendszerének és a beszéd fonetikai szerveződésének a kapcsolatát deríti ki, illetőleg pontosabbá teszi a már meglévő eredményeket. *Összehasonlító* fonetikai vizsgálatok eredményeiről olvashatunk a laterális mássalhangzók a dagesztáni nyelvekben és Az ajakhangok úgynevezett palatalizációja néhány albán és balkáni román nyelvjárásban című cikkekben. A fejezetben található többi cikk az orosz nyelvet veszi vizsgálat alá. Így például GRIGORJEV cikkéből megtudjuk, hogy a szóvégi mássalhangzó + likvida kapcsolatban egyes költőknél a likvida szótagképző értékkel, másoknál pusztán mássalhangzó értékkel használatos. Sőt, gyakran a kétféle értékkel való használat ugyanazon költőnél is keveredik. Egy kísérlet eredményeiről tudósít BONDARKO és SZVETOZAROVA, amelyet az orosz hangsúlytalan szótagok észlelésének felmérésére folytattak. NYIKOLAJEVA azt kutatja, hogy vajon a kölesönvett szavakban (ahol az orosz szavakra érvényes pozitív hangsúlyozási szabályok nem hatnak) a hangsúly helyét nem valamiféle tisztán fonetikai elvek határozzák-e meg a szó szerkezetétől függően (A hangsúly helye és a szó fonetikai szerkezete). Az eredmények igazolják a kutató hipotézisét. FRUMKINA és VASZILJEVICS pszichometrikus módszerekkel próbálták objektív adatokat nyerni az orosz hármas betűkapcsolatok (trigrammák) kiejthetőségéről. Adataikat a hármas betűkapcsolatok típusai valamint objektív és szubjektív gyakoriságuk kombinált vizsgálatából kapták.

A Fonológia fejezetében (82—163) is vannak általános fonológiai kérdéseket és konkrét fonémákat tárgyaló, egy vagy több nyelvet érintő írások. Újabban megfigyelt jelenség a mai orosz nyelvben az /n/ fonéma veláris (a légyszájpadláson nyelvháttal képzett) ejtése. Ez sok esetben fakultatív variánsa a szabályos dentalveoláris hangnak, de bizonyos helyzetekben (olyan hangkapcsolatok előtt, amelyekkel az oroszban nem lehet szót kezdeni) kötelező jelleggel érvényesül — mondja AVANYESZOV. Egy másik cikkben ez esik a hosszú orosz sziszegő hangokról, amelyek sokféle pozicionális, időtől, tértől és szociális feltételektől függő variáns formájában valósulnak meg. A morfémahangsúly kérdéséről ír GINZBURG. Az *összehasonlító* kutatások még akkor is értékes eredményt nyújtanak, ha nem rokon nyelvekről van szó. Erre példa VACHEK munkája, aki az angol történeti fonológia által kiderített törvényeket a cseh nyelvre alkalmazva az őseih nyelv hosszú magánhangzójának a kérdését igyekszik megoldani. Megállapítja, hogy az angolhoz hasonlóan a cseh diftongusok is hosszú monoftongusok eredményei. Olvashatunk egy a Jenyiszej-menti dialektusokban megfigyelhető tendenciáról, amely abban áll, hogy a hátulképzett szájhangok torokhangúsodnak, illetőleg gégeréssel képződnek. *Általános* fonológiai kérdéssel öt cikk foglalkozik. VINOGRADOV a prágai iskola archifonéma-elméletét bírálja, és felállítja saját elméletét a hiperfonémákról. ZSURAVILJOV a fonológiai oppozíció „erejét” próbálja megkeresni, és arra ad választ, hogy miben is rejlik ez az „erő”. Eszerint annál „erősebb” a fonológiai oppozíció, minél több a benne résztvevő korrelatív párok száma és minél több helyzetben érvényesül. Fonémák, szindémák és „közbülső” képződmények címmel olvashatjuk KACNYELSZON figyelmet érdemlő írását, amelyben a szupraszegmentális (a fonémasort összekötő) elemeket szindémának nevezi és úgy határozza meg, hogy az a ritmikai-hangsúlyozásbeli kontúr és a vele kapcsolódó határjelek egysége, alapvető funkciója pedig a szegmentumok integrálása. A fonéma és a szindéma között a szerző szerint egy sor „közbülső” képződmény (pl. a mozgó hangsúly) található, amelyeknek már értelemkülönböltető funkciójuk is van. A szerző a cikk megírásakor nyilván az a szándék vezérelte, hogy a megkülönböltető funkcióval rendelkező prozódiai jegyeket elválassza azoktól, amelyeknek valóban csak az elhatárolás a funkciója, ezért „rangban” nem érik utól az előbbieket. A Fonéma vagy megkülönböltető jegy című cikkben a szerző két egymást követő betű (pl. <on>) egy vagy két fonéma voltának eldöntése kapcsán rávilágít arra, hogy a megkülönböltető jegyeket csakis

etimológiai helyzetekben lehet kimutatni. Ennek a cikknek az állításait alapozza meg más oldalról SZTEBLIN-KAMENSZKIJ. A fejezet utolsó cikkében az orosz nyelv szóvégi fonémáinak eloszlásáról valamint a különböző szóvég-típusok és a szó grammatikai vagy lexikai hovatartozása közötti összefüggésről van szó.

A Grammatika című fejezet (163—312) meglehetősen heterogén, mégis lehet az írásokat bizonyos szempontok szerint csoportosítani. *Összehasonlító* grammatikai kutatásokról adnak számot az alábbi cikkek: Az igeszemlélet az orosz és a bolgár nyelvben. Ez a cikk különösen érdekes a szlavisztikával foglalkozó magyar nyelvészek számára, lévén az igeszemlélet az orosz nyelv egyik sarkalatos és bonyolult kérdése. A birtokos képzők eredetének kérdéséhez a török és uráli nyelvekben című tanulmány szintén a történeti összehasonlító módszer eredményességét bizonyítja. Szinkrón összehasonlítással tettek kísérletet a kaukázusi nyelvek közötti tipológiai párhuzamok megállapítására (Strukturális-tipológiai párhuzamok a kaukázusi nyelvekben). A fordítás kapcsán derült ki, hogy a nyelvek közötti materiális egyezés nem feltétlen jelent funkcionális egyezést is. Ezt a kérdést veti fel az orosz -izm és a német -ismus közötti viszonylatban REVZIN. Egy konkrét főnévi eset, a hímnemű részeshatározó eset alakjainak történetéhez ad hozzá FILIN a keleti szláv nyelvek részeshatározó eseteit összevetve. *Szintaktikai* problémák kifejtésére többen is törekedtek. A szintaktikai interferencia egy típusáról című tanulmány az orosz és a francia nyelv közötti interferencia néhány esetét tárgyalja. A japán nyelv tipológiai szintaxisából című cikk szerzője a jelzős összetételeket vizsgálja, kontrasztív alapként az orosz jelzőket figyelembe véve. Az aktualitás sürgette annak a kérdésnek az áttekintését, hogy milyen esetben álljon a tárgy az orosz mondatban, ha az ígét tagadjuk, ugyanis a kötelező birtokos eset helyett tendenciává kezd válni a tárgyeset használata. Idevehető még a mondathangsúly írásbeli kifejezésének módjairól szóló cikk, amely igen áttekinthetően, pontokba szedve veszi sorra a különböző kanonikus és nem kanonikus eljárásokat. *Általános* grammatikai jelentősége van A szóalakító rendszer analízisének egységei és a mező fogalma című írásnak, továbbá az ismert nyelvész, MELCSUK cikkének, amely azt a nagyon is létező problémát tárgyalja, hogy milyen eljárást válasszunk a nyelvek leírására akkor, amikor egy-egy jelenség többféle, egyaránt helyes interpretációt tesz lehetővé (A leírás kiválasztásának kérdéséhez a morfológiai döntések különbözősége esetén). Egy-egy részletkérdést tárgyalnak az alatt felsorolt cikkek: A többes szám birtokos eset végződése közötti morfológiai és morfonológiai összefüggések a mai orosz nyelvben, A szakkifejezéseként használt ige- és névelő-adjektívációjának kérdéséhez, A gót nyelv főképző elemeinek morfológiai státuszáról, valamint A szuahéli nyelv különböző típusú morfémáinak szótagszerkezetéről. Az analitikus melléneveket összefoglaló cikk a nyelvi alakulat rugalmasságát és a nyelvészeti közfelfogás rugalmatlanságát példázza. A 'ne' a szláv nyelvekben a tagadás univerzáléja, az oroszban azonban néhány más jelentése is lehet. Ezeket foglalja össze N. TOLSZTOJ. A fejezetet A tő és a ragok az orosz igében című cikk zárja.

A stilsztika és a költői nyelv kérdéskörét három cikk érinti (312—333). Az elsőben arról van szó, hogyan élnek a költők a tradícióval és hogyan alakítják azt a kor szükségleteinek megfelelően (A költői hagyomány kérdéséhez). A Mit mondhat néhány számadat a most divatos matematikai módszerrel állapít meg bizonyos stílusbeli változásokat Puskin költészetében. A harmadik cikk abból indul ki, hogy vannak az irodalmi nyelv történetében olyan periódusok, amelyekben különböző, egymással kapcsolatba nem hozható jelenségek léteznek együtt, s ezeket nehéz egy egységes stilsztikai rendszer keretében tárgyalni. A csak egyik vagy másik irányzat abszolutizálásából és a többi figyelmen kívül hagyásából eredő hibákra figyelmeztet a cikkíró (A XVIII. század végi orosz irodalmi nyelvben együtt létező stilsztikai rendszerekről).

Mint már említettük, az Általános rész címet viselő utolsó fejezetben (333—387) olyan cikkek kaptak helyet, amelyek szervesen nem illenek bele a tárgyalt fejezetek egyikébe sem, viszont beletartoznak REFORMATSZKIJ érdeklődési körébe. Rögtön a fejezet elején egy kapitális fontosságú kérdést találunk, Mit tanulmányoz a nyelvtudomány? A választ, hogy miért szükséges ezt a látszólag mindenki számára evidens kérdést újból tisztázni, megtaláljuk a cikkben. ZINDER A nyelvi jel feltételes jellege és motiváltsága címmel Saussure néhány megállapításának ellentmondásait veszi célba, hogy feloldja azokat. A transzkripció (fonetikai átírás) kapcsán érdekes fejtegetést olvashatunk a hangtípusról, illetőleg a fonémáról LEONTYEV tollából. MELNYIKOV arról ír, hogy minden nyelvben létezik egy vezető grammatikai tendencia, amely meghatározza a nyelv alakulását. A kiváló magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes, egyre több szakembert foglalkoztató általános jeltani jelentőségű problémát fejteget, ez pedig a különböző nyelvi és nem nyelvi rendszerek keveredése és eltérései a filmszinkronizálás során. A gyakorlati transzkripció morfológiai aspektusa címmel a helynevek és más tulajdonnevek átirá-

sával kapcsolatban kapunk értékes instrukciókat. Az emlékkönyvet JAKOBSON cikke zárja, amelyben a nyelvészeti szakkifejezések kialakulásának körforgásáról ír, valamint arról, hogy a körforgás folytán az eredet gyakran homálybavész és ebből számtalan, a lényegét érintő tévedés származik.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Fonetika, fonológia és grammatika című cikkgyűjteménnyel igen értékes kézikönyvet, az ismeretek tárházát kapták kézhez a szakemberek, különösen a szlavisták, mert több szempontból is bő hasznot hajthat. Elsősorban azért, mert szinte minden nyelvész megtalálhatja benne az őt érdeklő cikket, sokaknak pedig ötletet adhat további vizsgálódásokhoz és kedvet újabb területekhez. Bizonyára lesznek, akik módszertani problémáik megoldását keresvén jutnak el ehhez a gyűjteményhez. A cikkek gazdag bibliográfiát közölnek a lapalji hivatkozásokban, ami szintén segítségére lehet a forrásmunkát kereső olvasónak. A kötet forrásmunka-kézikönyv jellegét erősíti az a tény, hogy éppen a témák és megközelítések heterogenitása miatt folyamatos olvasásra nem alkalmas. Külön érdekessége, hogy néhány, Magyarországon kevésbé tanulmányozott nyelvvel foglalkozó írást is tartalmaz. Az emlékkönyv végére érve az a benyomásunk, hogy a szerkesztők vállalkozása sikerrel járt.

KASSAI ILONA

Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás

Nyelvtudományi Értekezések 72. sz. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 101. l.

Már régóta érezzük, hogy igen hiányzanak a korszerű nyelvjárású monográfiák, vagyis teljes nyelvjárású leírások, amelyek egy-egy falu vagy kisebb vidék teljes nyelvi rendszerét (hangtani rendszer, alaktan, szóképzés, mondat) adják. Egy ilyen monográfia megírása nagy szakértelmet kíván, és több év áldozatos munkáját jelenti. A nagy számú, de nagyon különböző értékű adatközlések mellett a századfordulón megjelent monográfiák hiányosak és nagyrészt elavult módszerekkel dolgoznak. Még így is értékesek, mert ma már nyelvjárástörténetnek vehetők. De ezekből sincs kellő mennyiségű, és legtöbbször az illető nyelvjárás fonémarendszere sem elemezhető ki teljes biztonsággal. Még kevesebb gondot fordítanak az alaktani jelenségekre, a mondaton meg gyakorlatilag mindegyikből hiányzik. Az alaktani hiányok egy részét pótolja ugyan a debreceni és a kolozsvári iskola (Csúry Bálint, Szabó T. Attila és tanítványai), de a mondatonig ők sem jutottak el.

Az egész nyelvterületre kiterjedő magyar nyelvatlasz jelentőségét nem kell külön kiemelni, hiszen ez hangtani, alaktani és lexikológiai szempontból viszonylag sűrű hálózatával, megbízható, szinkron és ö s s z e h a s o n l í t h a t ó adattömegével többek közt olyan hatalmas és értékes szintézis megírását tette lehetővé, mint éppen az ismertető szerző közelmúltban megjelent műve (A mai magyar nyelvjárások rendszere, 1971). Mégis, mivel a Nyelvatlasz a legképzettebb nyelvjárású gyűjtők minden idejét és energiáját igénybe vette egy évtizeden át, egyesekét pedig tovább is, hazai dialektológiánk adós maradt az utóbbi évtizedekben a modern szemléletű, teljességre törekvő nyelvjárású monográfiákkal. Jelent meg ugyan néhány, főképp egyes hangtani jelenségeket (pl. *ö-zés*, *i-zés*) egy-egy nyelvjáráson bemutató jelenség-monográfia, de ezek nem pótolhatják egy nyelvjárás hangtanának, fonémaállománjának és az egyes fonémák megterhelési arányának teljes leírását.

Ezért is örömmel vehetjük IMRE SAMU nyelvjárású monográfiáját a felsőöri nyelvjárásról. Keresve sem lehetett volna jobb személyt találni e munka megírására. A szerző maga is Felsőőr szülőtte, már egyetemi hallgató korában írt számos kisebb-nagyobb tanulmányt szülőfaluja nyelvjárásáról. Ugyanakkor ő a Nyelvatlasz egyik munkatársa és ő gyűjtötte föl a nyelvatlasz anyagát Lőrincze Lajossal együtt Felsőőrön, Alsóőrön és Óriszigeten.

Bevezetőjében (3–7) a felsőöri magyar nyelvszigetről ad tájékoztatást. A Hangtan c. fejezet (8–59) a legerjedelmesebb. Ebben leírja a hangrendszert, az egyes fonémáknak és változatainak hangszínét és gyakoriságát. Hasonlítási alapul a köznyelv beszélt változatát használja fel, de gyakran utal a közeli nyugatdunántúli nyelvjárásokra is. A magánhangzókat igen bőven és részletesen tárgyalja, tanulságos összehasonlítási táblázatokat ad gyakoriságukról a köznyelvben, a három felsőöri vidéki faluban és néhány nyugatdunántúli kutatópontra (48). A mássalhangzók tárgyalása rövidebb, minthogy néhány lényeges eltéréstől (l-ezés, dzs-zés stb.) a mássalhangzórendszerben kisebb

az eltérés a köznyelvtől. Érdekes és meggyőző módon bizonyítja a felsőöri és a pápai mérsékelt *j*-zés összefüggését.

Az alaktani fejezet (60—78) részletesen bemutatja a tótant, megemlíti a névszó- és igeragozásnak a köznyelvtől eltérő vonásait és vázlatosan felsorolja a képzőket. Itt is arra törekszik, hogy a köznyelvtől eltérő sajátságokat emelje ki. Mondattant nem ad sajnós, csak néhány megjegyzéseket. Reméljük, hogy ezt majd külön tanulmányban teszi közzé, hiszen más aligha tudja ezt a feladatot elvégezni helyette. Nagyobb terjedelmű magnetofonra fölvetett szöveg beszerzésére — reméljük — lesz még alkalma. A szókészletről szóló fejezet (81—90) első sorban a nyelvjárás nagy számú német jövevényszavával foglalkozik. A tanulmány végén néhány lapnyi igen tanulságos szöveget olvashatunk (91—6).

Tekintve, hogy magam is a nyugati végeken születtem, és magam is végeztem Felsőőr vidékén nyelvi gyűjtést 1936 nyarán, valamennyire én is ismerem ezt a sajátos nyelvjárású magyar nyelvszigetet. Sajnos elég tekintélyes szöveg- és szótári gyűjtésem félig feldolgozott állapotban elpusztult a második világháború végén. Csak rövid jelentésem (MNY. 33: 56—7) és néhány száz szótári adatom maradt meg (növénynevek és kiegészítések a földművelés szókincséhez: uo. 345—8 és 38: 215—20), ami még kézírataim elpusztulása előtt megjelent.

Érthető, hogy a szerző a hangjelölés egysége és a közlés felelőssége szempontjából csak saját (és Lőrincze Lajos) feljegyzéseit veszi alapul. Előszavában azonban utalhatott volna az eddigi Felsőőr-vidéki kisebb adatközlésekre, de legalább VARGA IGNÁC ifjúkori, nem is éppen rossz gyűjtésére (NyF. 9). Varga Ignác a gyűjtést 1902-ben végezte, dolgozata a következő évben jelent meg, így szinte nyelvjárástörténeti munkának számít. A korábbi művek megemlégtetésének mellőzése miatt az olvasó mindenképpen téves következtetésre jut: vagy arra, hogy ez a nyelvjárás eddig teljesen ismeretlen volt, vagy arra, hogy a szerző nem ismeri a korábbi irodalmat. Bővebben nem is kellett volna velük foglalkozni, hiszen sem terjedelemben, sem a följegyzés pontosságában nem közelítik meg a szerző anyagát. Ugyanitt említhette volna meg saját korábbi tanulmányait, amelyek szöveg közben idéz néhány helyen.

Nem látom megnyugtatónak, hogy az *oa* (*ua*) és az *ēe* (*je*) hangokat csak az *a* ill. *e* fonémák változatának tartja. Ezek nem tetszőleges változatok, hiszen a nyelvjárásban nincs **acci* vagy **maq*. Nem is hangtanilag kötött változatok mert az, hogy főleg hangsúlyos helyzetben fordulnak elő, még nem szól fonéma-voltuk ellen. Akkor volna kötött változat, ha diftongus lenne *m i n d e n a* hangsúlyos helyzetben. Már az a tény, hogy „bizonyos morfémákban következetesen jelentkezik, másokban viszont nem jelenhet meg” (10), arra mutat, hogy az *oa* és *ēe* két külön fonéma, akkor pedig az *a* ill. *e* változatok. Mivel ezek sem nem szabad, sem nem kötött változatok, akkor hát nem is változatok, hanem önálló fonémák. Az, hogy az *oadzsoniut* mellett *keriēkadzs*, az *oaz* mellett *akkor* alak is van, az még nem szól fonéma volta ellen, csak olyan kétirányú fejlődés, mint a *meg-* és a *mögé*. Az olyan hang, amely bizonyos morfémákban kötelező, másokban megengedhetetlen, még akkor is fonéma, ha nem tudunk minimális párt kimutatni. Ilyen nincs az *ü* és *ű* közt sem, mégsem szokás kétségbevonni az *ű* fonéma voltát. Az sem lehet érv fonéma voltuk ellen, hogy polifonemikus értékben gyakran előfordulnak, hiszen a legtöbb magánhangzónak lehet ilyen szerepe a felsőöri nyelvjárásban.

Mielőtt kisebb megjegyzéseimet megtenném, megemlítek néhány sajtóhibát (ha valamelyik nem az lenne, akkor felkiáltójelet kellett volna tenni utána zárójelben): 12. l. a. 1. s. a „vokalizálódott” szó törlendő. — 32. l. a *töüt* helyesen *tüüt* (öl megf.). — 36. i) „hetfő”. — 37. b) *nyjēnnyē*. — 62. f) analófiás. — 74. k) *segített* (vö. 76 *segit*). — 80. g) nem különösebben gyakoribbak. — 85. l. 1. s. f. *guglikupf* (a 82. lapon helyesen *guglihupf*) — 89. *winkli* — 90. 94. l. 4. s. f. *srátjli* (h. *srájli*). — 100. l. a. 9. s. *szemēt* (h. *szēmēt*). Kisebbségek megjegyzéseim a következők:

17. A *nyj. v: nyj. b* tárgyalása ill. megemlégtése a mássalhangzókról szóló fejezetbe kívánkozik. — 18. Általában — nagyon helyesen — megadja a tájszavak köznyelvi jelentését, de a *plúcstojás* szót alig hiszem, hogy másutt ismernék. — 19—24. Nagyon sikerült rész a szótágtörölés elemzése. Ez is mutatja, hogy egy jelenség milyen különféle változásokon mehet keresztül. Az *l* változása rendkívül bonyolult szabályok és kivételek szövevénye. — 28. c) és d) A *nyj. kehi, kehīs* alakok tévesen kerültek ebbe a csoportba, mert köznyelvi alakjuk *keh* ill. *kehēs*. A *kehe* előfordul ugyan mellékalkaként az ÉrtSz.-ban, de a *kehēs* csak egészen ritka tájszó lehet, én is csak *kehēs* alakban ismerem. Ez persze semmit sem változtat azon, hogy a felsőöri nyelvjárásban az *eki, kefi, fejszi* stb. tőcsoportba tartozik. A *kehi* tehát inkább az r) csoportba sorolandó, a *kehīs* pedig a c)-be. — 33. Az írott nyelvben természetesen nem beszélhetünk *ē* fonémáról, de én sem rekeszteném ki sokunkat a köznyelvet beszélők sorából, csak azért, mert megkülönböztetjük az *ē*

fonémát. A fejezet egyébként nagyon jó. — 37, 45, és 47. A *pëtti*, *biësti*, *tiëndli* és a *spogr-hëet* a helyi német kiejtést tükrözi, mert az érintkező bajor-osztrák nyelvújrásban az *r* ilyen hangtani helyzetben vokalisztikus színezetű, nagyon eltér a magyar *r*-től. — 38. A kny. *a*: nyj. *á* megfelelésre kellett volna egy nem *aj* hangkapcsolatos példát is felvenni. — 39. f) Talán meg lehetett volna említeni, hogy nyelvtörténeti szempontból a *hod* alak az eredeti, vö. *Hodos*, *Hodász*. — 42. c) A *trójli* hogy kerül az *wo*-megfelelések közé? — 44. h) Melyik alak a *süögel*? Ha a köznyelvi *süvegel* megfelelése, akkor a nyj. szabályai szerint csak a *süögül* forma volna várható (vö. 19). Ha meg nem sajtóhiba, felkiáltó jellel kellene jelezni, hogy egy részben köznyelviesült megoldás.

Valahol a magánhangzókról szóló fejezetben lehetett volna egy bekezdést szentelni a magánhangzóharmóniának a köznyelvinél nagyobb kiterjeszkedésére (főleg összetett és képzett szavakban), mint *dölöktüönnap*, *ödben*, *napastig*, *cice* stb., és az ellenkezőjére is.

51. 3. bek. A *mihel* ~ *mihëe* mindkét megoldása *l*-ező, tévesen került a *mil* ~ *mij*, *bival* ~ *bivaj* változatok csoportjába. — 56. A *pugyëlläris* szóban a szó elején nem történt zöngétlenülés, mert a szó a latin *pugillaris*-ből való, és a régi magyarban a 19. sz.-ig csak *p*-s adataink vannak. — 57. Az *asszont* kiejtés köznyelvi? Talán annak is lehetne minősíteni, bár az *asszont* szerintem „köznyelvibb”. A *kuccsináhw* viszont szerintem — ami a *cs*-t illeti — köznyelvi ejtés.

60. 70. A tótani fejezet kitűnő. Nagyon részletesen és egyben szemléltetően mutatja be a nyelvújrás elég bonyolult és a köznyelvtől igen eltérő viszonyait. — 73–4. Jó lett volna megemlíteni néhány *-ik* végű igét, amely a kijelentő mód jelen idő egyes sz. 3. személyében ikes ott, ahol a köznyelvben a puszta *tó* áll vagy fordítva. — 75–8. A képzők csoportosítása legalább szófaj szempontjából (deverbális, denominális) növelte volna az áttekinthetőséget. — 80. Érdekes az inkongruenciára felhozott példamondata. Ez ugyanis véletlenül teljesen a vogul kongruencia-szabályokhoz igazodik (számnévi jelzős egyes számban álló alanyhoz többes számú állítmány): *jemëntek kiët-három szomszid*.

81. Örömmel értesülünk róla, hogy a szerző előkészítette kiadásra tájszógyűjteményét is. A felsődéri nyelvsziget szókészlete nemcsak nagy számú német jövevényszava miatt tér el jelentősen a köznyelvtől, hanem nagyon sok benne a sajátos belső keletkezési vagy a köznyelvtől eltérő módon képzett tájszó. — 83. A *slampëtt* és a *slájm* a nyugati Dunántúlon is széles területen ismert. A *tölmër* tájszó némileg hasonlít az azonos jelentésű német *Tölpel* szóra. Nem származhat esetleg ennek nyelvújrási változatából? (Disszimiláció magyarázná az *l* > *r* változást, de az *m* > *p*-re nem tudok magyarázatot, bár fonetikailag ez a változás gyakori.) — 84. A *srätli* szót ismerem Bősárkányból és Rábecapiról. — 85. Az alantasabb köznyelvben is közismert a *prézli*, a *fuszekli*, a *sterc* pedig nyugaton. — 86–90. Hasonlóan alantasabb köznyelvinek érzem a következőket: *rëkli*, *strimfli*; *cüha*, *dözni*, *eszácjg*, *kászli*, *sámëlli* (gyakoribb a *sámli*) 87), *spápj*, *staniçli*, *pitli*, *suoder*, (88) *srót*, *cëlli*, *dëpuo*, *fájrunt* (gyakoribb a *fájront*), (89) *stempli*, *stiglic*, *stikli*, *rámul*, *slingül*, *spricçül*, (90) *srëg*. Csak azokat soroltam fel, amelyeknek hangtani megoldása azonos a köznyelvivel tekintetbe véve a szabályos hangtani megfeleléseket (nyj. *ë*, *ug*, *ië*, *-ül* ~ *el*, *e*, *ó*, *é*, *-el*).

Azért terjeszkedtem ki bírálatomban egészen apró részletkérdésekre is, mert remélem, hogy a szerző ezzel a monográfiával nem fejezte be a felsődéri nyelvújrás korszerű bemutatását, hanem ezt követi rövidesen a már nagyjából készen álló szójegyzék, később pedig a nyelvújrás mondattana is. Így a továbbiak során esetleg néhány megjegyzésemet fel tudja használni.

IMRE SAMU monográfiájának nemcsak azért örülhetünk, mert dialektológiánk egy értékes művel lett gazdagabb, hanem talán azt is remélhetjük tőle, hogy e tanulmány nyomán megindul nyelvújrási irodalmunkban a korszerű nyelvújrási leírások sorozata.

KÁLMÁN BÉLA

Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 435 l.

I. A „Nyelvészeti tanulmányok” című sorozat 12. köteteként jelent meg ez a monográfia, amely eredeti kidolgozásában kandidátusi értekezés volt, s mint ilyet a szerző 1963-ban védte meg.

Az előttünk levő könyv bevezető részében először a *mondatszó* fogalmát határozza meg KELEMEN: „*T a g o l a t l a n m o n d a t s z ó n a k* vagy röviden *m o n d a t s z ó n a k* az alábbiakban olyan szót nevezek, amelynek jellemző tulajdonsága az,

hogyan vagy kizárólag, vagy elsősorban egyszavas tagolatlan mondatként, vagy egyszavas tagolatlan tagmondatként, esetleg több szavas »egytagú«, »monorém« mondat vagy tagmondat fő szavaként (a kötőszók, határozószók, »módosító« szavak leválasztása után megmaradó »mondatmag«-ként) használjuk... A *mondatszó* elnevezéssel azon az elvi alapon élek, hogy az e fogalom körébe tartozó »szavak«-nak legfőbb közös sajátosága a »mondat«-, ill. »tagmondat«-értékűség» (11). — E meghatározásból az is következik, hogy szerzőnk nemcsak az alanyi és állítmányi részből álló, kettős tagolású mondatot tartja *mondat*-nak, hanem szerinte a tagolatlan mondatok is beletartoznak a *mondat* fogalmába. Viszont nem tekint minden egyszavas mondatot (vagy szómondatot) egyszerűsmind *mondatszónak*. A definíció után éppen ezt a minuciózus különbségtevést okolja meg, igyekszik meghúzni a határokat.

A fogalom jelölésére használt műszók áttekintése kis szótörténeti cikkekből áll, s az eddigi magyar nyelvteni irodalomban használt műszavak kritikai értékelése után ismerteti a *mondatszók* kapcsolatos kérdések történetét az ókori görög grammatikusoktól a legújabb korig. A dolgozat fő részében foglalkozik a *mondatszók* tipizálásával, mondattani, szintaktikai jellemző sajátoságaival; külön részben tárgyalja a szótoni és a hangtoni sajátosságokat, és külön részt szentel annak a kérdésnek, hogy milyen helyet foglalnak el a *mondatszók* a nyelvi rendszerben.

2. A tartalom eme vázlatos áttekintése után a részletekkel kapcsolatos észrevételeimet sorolom fel.

Következetlenséget látok abban, hogy a *mondatszók* tipizálásával foglalkozó rész I. fejezetében (Kifejező érték szerinti tipizálás az egyik alcím „Az általános érzelme-kifejező *mondatszók*” (46), a másik viszont „A szűkebb szerepkörű érzelme-kifejező *indulatszók*” (48), annál is inkább, minthogy az eddigi műszóhasználat kritikája során ezt írja az ÉrtSz. gyakorlatával kapcsolatban: „Az *Értelmező Szótár* az érzelme-kifejező, valamint az érzelme- és vágykifejező tagolatlan *mondatszók* jelölésére megtartja a magyarban hagyományossá vált *indulatszó* elnevezést... az akaratkifejező és a gondolati vonatkozású... *mondatszók* jelölésére a *mondatszó* elnevezést használja. Következetesebb lett volna az *indulatszók*at is a *mondatszó* elnevezés alá foglalni, az *indulatszót* és a többi alcsoportot pedig kiegészítő szófaji megjelölésként közölni, de ez gyökeresebb szakítást jelentett volna a hagyományos *indulatszó* elnevezéssel, ezért a szerkesztőség a kompromisszumos megoldást választotta” (24). — Ez a kompromisszum él itt tovább?

Fontosnak tartom a gyermeknyelvi *mondatszók* kapcsolatos megállapításait (94—7), illetőleg azt a megjegyzését, amely arra utal, hogy a gyermeknyelvvvel kapcsolatos vizsgálódások szinte a legújabb időkig mellőzték „a gyermek-, ill. dajkanyelv sajátos szavainak vizsgálatában azt a megkülönböztetést, amelynek alapján elválaszthatók a szorosabb értelemben vett *mondatszók* a *mondatszói* és névszói értékkel, valamint a *mondatszói* és igei értékkel használt szavaktól” (97).

A *mondatszók* etimológiai tipizálása című fejezetben (100 kk.) két-két, egymást keresztező szempontot vesz tekintetbe: egyrészt megkülönbözteti a belső keletkezésű és más nyelvből átvett *mondatszavakat*, másrészt az elsődleges és másodlagos *mondatszavakat*. Úgy látom, itt valóban szempontkereszteződésről van szó. Azt megokoltnak látom, hogy a belső keletkezésű — tehát a magyar nyelv külön életében, illetőleg a magyar nyelvben keletkezett — *mondatszók* kapcsolaton külön beszél az elsődlegesekről és a másodlagosokról (az első típusba tartozik pl. a *jaj!*, *hehehe!*, *hihih!*; a másodikba az *árgyélsut!*, *igen*, *nem* stb.), de a jövevényelemekkel kapcsolatban ez a megkülönböztetés már nem megokolt. A magyar átlagos beszélő számára az *agyó!*, a *hapták!*, a *curikk!* éppen olyan elemezhetetlen, elsődleges *mondatszó* (az *ámen*, *alleluja*, *hozsánna* szavakkal együtt), mint a *pataty!*-*pataty!* vagy a *hess!* és az *ühüm*.

A *mondatszók* mondattani, szintaktikai jellemző sajátosságainak tárgyalása során (109 kk.) fontos megállapítása szerzőnknek, hogy bár a *mondatszók* legfőbb mondattani jellemzői a mondatértékűség és a tagmondat-értékűség, mégis van köztük sok olyan, amelynek a mondatba beleolvadó használata is kifejldött. Ennek átmeneti típusait is külön vizsgálja, majd külön foglalkozik a vonzattal járó *mondatszók*kal (*pá magának!*), az állítmányszerű használatnál (már a *pá magának!* típusban is az állítmány szerepköréhez közeledik a *mondatszó*). Lényegében tér el ettől a jelzőként való használat, mert a *mondatszók* alapján véve csak mint idézetjelzők fordulnak elő; ebben a szerepben pedig alkalmilag bármely szót, szórészt vagy szókapcsolatot, esetleg egész mondatot használhatunk. Ilyen jellegű szerepben egyéb mondatrészként is előfordulhatnak a *mondatszók*; pl. alanyként: „A *csuhaj!* *indulatszó*”; tárgyként és határozóként: „A *csálét* a *csá-elé*ből származtatjuk”; birtokos jelzőként: „A *haj* kiejtés attól függ, milyen érzelme kifejezésére használja a beszélő”. — Fontos megállapítást tesz szerzőnk a *mondatszók* mondatje-lentéstani sajátosságairól is (127).

Az értekezés leghosszabb része a mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyalja. Itt is csak az egyes problémák részleteivel kapcsolatos egyetértő vagy bíráló megjegyzéseimet teszem szóvá.

A homonímia kérdéskörével kapcsolatban például feltétlenül helyeselhető az a megállapítás, hogy az érzelmekifejező *ó!* és az *ó* melléknév, a *hő!* mondatszó és a *hő* főnév vagy melléknév, az érzelmekifejező *fúj!* ~ *fűj!* és a *fűj* ige hangalakjában, tényleges kiejtésében jelentős különbségeket állapíthatunk meg: a beszélt nyelvben a mondatszók hangalakja változékonyabb, a melléknév, a főnév, az ige hangalakja megállapodottabb ugyanabban a földrajzilag vagy társadalmilag meghatározott nyelvi közösségben is. Ez a különbség természetesen csak a beszélt nyelvben fogható meg és mérhető le, de hát a nyelv elsősorban a beszélt nyelv.

Az ikerítéssel keletkezett mondatszók között említi szerzőnk a *hókus-z-pókusz*t, s azt állítja, hogy német vándordíjakok alkották (152). Hozzánk ez valószínűleg a németből került (így, ebben a formában az egész, tehát nem magyar ikerítés!), de az egyáltalán nem biztos, hogy német vándordíjakok alkották. Legkorábról az angoltól mutatható ki (vö. TESz.), s ha nem is abszolútizálhatjuk az időrendet, ez mégis jelenthet valamit. Én különben ezt a szót az ikerítéssel keletkezett magyar mondatszók közé nem is vettem volna fel. Ez abba a problémakörbe tartozik, amelyről fentebb szóltam, hogy ti. a jövővelemeket nem lehet vagy nem kell tovább kategorizálni a mondatszók között sem.

Igen tanulságos a képzéssel magyarázható mondatszókkal foglalkozó fejezet (200 kk.). Itt csak az a kérdés, hogy valóban képzésnek tekinthetjük-e „A *-nye* toldalékokkal magyarázható indulatszók” keletkezését (az *ajnye!*, *ejnye!*, *hinnye!* stb.-félékről van szó). Mint Kelemen maga írja, „A *-nye* szórész etimológiailag azonosítható a *ne!* (~ *ni!* ~ *né!*) mutató mondatszóval, de ez az összefüggés ma már nem él a beszélők nyelvérvékében” (200). Az etimológiára vonatkozó megjegyzést el is fogadom, és éppen ezért én inkább összetételeket, mint képzéseket látok ezekben a szavakban. Kissé másként áll a dolog a *-sza*, *-sze* toldalékkal magyarázható akaratkifejezők és érzelmekifejezők esetében. Ezekkel kapcsolatban csak azt sajnálom, hogy e nyelvi elem eredetére vonatkozóan nem foglal egyértelműen állást, illetőleg az a nem egészen egyértelmű állásfoglalás, amely az eddigi irodalom alapján ezt a partikulát osztják és finn elemekkel hozza összefüggésbe, aligha helyes. A magyar *-sza*, *-sze* stb. nemigen van genetikusan kapcsolatban az osztják *-sá* és a finn *-s* partikulával.

Egyébként a legvilágosabban képzett alakulatoknak a mondatszók között a becéző képzőkkel alakult akaratkifejezők látszanak (a *hécске!*, *héká!*-félék tartoznak ide és még számos szintén hasonló kicsinyítő képzős állathívó szó). Sok esetben azonban a számba vehető 49 képző, képzőbodor, képzőszerű elem (234–80) valóban csak „képzőszerű elem”. Hogy valóban képző vagy csupán képzőszerű elem-e a *csibe*, *koca*, *liba*, *ruca* stb. végső magánhangzója, azt szerintem aligha lehet eldönteni. De még a világosnak látszó esetekben is számolhatunk azzal, hogy a becéző, kicsinyítő képző „nem közvetlenül az állathívogatóhoz, hanem az állathívogatóból lett vagy egyéb eredetű állatnévhez járult, s a becéző állatnevet használták fel állathívogató (ritkábban állatkergető) szóként” — mint maga Kelemen írja (280).

A mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyaló rész IV. fejezete a mondatszók és egyéb szófajú szavak összetapadásával foglalkozik (298–302), az V. pedig a mondatszókból képzett más szófajú szavakkal. Ez a fejezet etimológiai és szótörténeti szempontból is igen jelentős (303–80). Például az *ah!* ~ *ah!* ~ *á!* ~ *a!* indulatszóból fejlődött *áhit*, *áhitatos* ~ *ájtatos* családja több mint egy ívet (304–20) tölt meg. De ebben a fejezetben találkozunk szókincsünknek olyan egyéb fontos elemével is, mint például a *jajgat*, *óhajt*, *csútt*, *hajráz* ~ *hajrázik*, *hajszol*, *hesseget*, *nógat*, *noszogat*, *uszít* stb. — Itt meg kell jegyeznem, hogy a *hahotál*: *hahota* esetében (331–2) mégis valószínűbb a szláv származtatás: elsődleges az ige, abból elvonás a *hahota*. Szóképzéstani nehézségek miatt kevésbé valószínű az a szerzőnktől képviselt felfogás, hogy a *haha*, *hahaha* indulatszóból, mondatszóból *-ta* becéző-kicsinyítő képzővel keletkezett a *hahota*, vagy pedig egy **hahakál* > **hahokál*-ból jött volna létre a *hahotál*. — A *pulyka* eredetével kapcsolatban (365–8) legvalószínűbbnek látom azt a feltevést, amely szerint hangutánzó eredetű állathívogató szó származéka (mint például a *csirke*), és szerintem aligha érdemel tüzetesebb vizsgálatot olasz és francia kapcsolat esetleges lehetősége.

Az értekezés befejező része „A mondatszók helye a nyelvi rendszerben” címet viseli. Ebből különös nyomatékka emelem ki azt a gondolatot, hogy a mondatszók természetes kapcsolatban vannak az érzelme- és akaratkifejezők egyéb ősi eszközeivel, így például a kifejező mozgásokkal, taglejtésekkel. Erre ugyan már A. Noreen rámutatott, de ő sem emelte ki a mondatszók és kifejező mozgások együttes használatát. Pedig „Az élő nyelvben is megfigyelhetjük, írók is leírják a kifejezésnek azt a módját, amikor

mondatszós és kifejező mozgás együtt jelentkezik a beszédben, mondatszós és kifejező mozgás kölcsönösen támogatják egymást, s a kifejezést szemléletesebbé, érzékelhetőbbé teszik” (389). Arany, Mikszáth, Krúdy, Kosztolányi, Móricz műveiből hoz példákat. — Fontos megállapítása Kelemennek ez is: „A nyelv különféle változatai, rétegei közül a mondatszós elsősorban a beszélt nyelvben jelentkeznek. Itt tanulmányozható legbiztosabban sokféle vonatkozásuk, complex természetük. Az irodalmi nyelvbe csak lassanként jut be egy részük, főleg az érzelemkifejezők, az akaratkifejezőknek személyhez szóló része, továbbá a kérdők és felelők egy része; kisebb arányban a hangutánzók; legkisebb mértékben az állathívogatók” (390). Ezt a megállapítást a szótörténeti-etimológiai munkákkal foglalkozó kutatók a legteljesebb mértékben igazolni tudják. Az imént említett *pulyka* esetében például az állathívogató, amelyből a legvalószínűbben magyarázható a szó, csaknem 250 évvel később került lejegyzésre, mint maga a főnév, de ez a helyzet a *koca* esetében is (l. TESZ.) még akkor is, ha csupán a már kétségtelen adatot vesszük tekintetbe.

3. KELEMEN JÓZSEF értekezése első a maga nemében a magyar nyelvtudományi munkák között. Deák Istvánnak 1936-ban megjelent kisa tanulmánya a magyartudományról még előzménynek sem tekinthető ehhez a hatalmas műhöz. Összeállításához, az anyag nagy részének számbavételéhez kétségtelenül nagy segítséget jelentett szerzőnk számára az a tény, hogy az ÉrtSz. valamennyi ebbe a szófaji csoportba sorolható szócikkét ő írta meg. De ezenkívül is óriási forrásanyagot dolgozott fel, s a vonatkozó hazai és külföldi irodalom összegyűjtése, kiértékelése teljes egészében az ő egyéni munkája, az ÉrtSz.-ban végzett tevékenységétől teljesen független teljesítménye. Az anyag célszerű és világos elrendezése, a táblázatok és grafikonok igen nagy mértékben elősegítik használatát, igen nagy segítséget adnak ehhez a részletes mutatók is.

PAPP LÁSZLÓ

A Müncheneri Kódex 1466-ból

Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt

Szerkesztette: NYÍRI ANTAL Munkatársak: BODNÁR FERENC, PÁLFALVI ETELKA, RÁCZ ENDRE, VELCSOV MÁRTONNÉ, VÉGH JÓZSEF MIHÁLY
Budapest 1971, Akadémiai Kiadó, 402 l.

Örömmel üdvözöljük az 1942-ben megindult, középkori magyar nyelvű kódexek kiadását tartalmazó Codices Hungarici sorozat újabb darabját, a NYÍRI ANTAL szerkesztette Müncheneri Kódexet. Vele a sorozat VII. kötete látott napvilágot, az 1942-es Jókai-kódex és Apor-kódex, az 1944-es Guary-kódex, majd — több évvel kihagyással — az 1960-ban megjelent Péládák könyve 1510. és Birk-kódex 1474, valamint az 1967-i kiadású Cornides-kódex után. A sorozat valamennyi darabját örömmel köszönheti a tudományos világ, hiszen ezek régi kódexeink hasonmását, illetőleg hasonmását, betűhű olvasatát és latin megfelelőjét is tartalmazó kiadások, tehát általuk korszerű kritikai forráskiadványok kerülnek a kutatók kezébe, lehetővé téve régi nyelvünk és irodalmunk sokoldalú tanulmányozását.

Különösen örvendetes a MK megjelenése e sorozatban, egyrészt azért, mivel eredetije külföldön van (jelenleg a Bajor Állami Könyvtár kéziratárában — nem a Müncheneri Egyetemi Könyvtárban), ezáltal az itthon levőknél is kevésbé hozzáférhető, másrészt pedig azért, mert — a Bécsi Kódexszel együtt — „nemcsak a nyelvtudomány különféle ágai, hanem az irodalomtudomány, sőt a művelődéstörténet és a tudománytörténet számára is egyik legfontosabb XV. századi emlékünknél” (vö. IMRE SAMU; NyK. 62: 163, 70: 263).

A MK jelentőségét, kiadásának fontosságát és szükségességét már régen felismerték: a Döbrentei-féle Régi Magyar Nyelvmelékek sorozatban (III. kötet 1842.) — paleográfai hű kiadványban — meg is jelent. A hibás szerkesztési elveken nyugvó Nyelvmélektár (VOLF GYÖRGY — I. Bp. 1874.) kötetei után az Akadémia Új Nyelvmélektárt indított, amelyben a nyelvmelékeket paleográfiai hűséggel adják közre, lehetőleg a megfelelő latin szöveggel együtt, hasonmások bő közlésével, szójegyzékkel. A MK e sorozat VI. kötetében jelent volna meg. Erre azonban nem került sor. Az Akadémiának e tervéből csak MÉSZÖLY GEDEON Bécsi Codex kiadványa valósult meg 1916-ban, de ennek is csak az első füzetje jelent meg.

A MK fakszimile kiadásával kapcsolatos adósságot FARKAS GYULA törlesztette, amikor 1958-ban Wiesbadenban közzétette a MK fényképét, a kritikai kiadással kapcsolatosat pedig DÉCSY GYULA, aki 1966-ban, a kódex keletkezésének 500. évfordulójára kiadta annak betűhű szövegét (mindkettő bevezető tanulmánnyal).

NYÍRI ANTAL és munkatársai körülbelül ebben az időben fejezték be a most megjelent kiadvány előkészítését, amit 1960-ban kezdtek meg a Farkas-féle fényképkivonat alapján. Munkájuk lektorálása 1968 augusztusában történt meg. (Meg kell jegyeznünk, hogy NYÍRI ANTAL 1963 végén Münchenben volt, és ott összehasonlította a Farkas-féle kiadványt és a munkaközösség által leírt szöveget az eredeti kézirattal. Tapasztalatait a NéprNyud. X. [1966.] kötetében [39—54] írta meg).

Az 1971 végén megjelent kódexben a 75 lapos Bevezetőt és Függelékét követi a MK naptára (a naptárkerékekkel együtt), majd a négy evangélium betűhű magyar szövege a párhuzamos latinnal.

NYÍRI ANTAL — alapos, sokoldalú, de különösen a vitatott kérdéseket kiemelő és elemző — bevezetőjében hat fejezetben foglalja össze mondanóját. Szól röviden nyelvemlék-kiadványainkról, a jelen kiadvány előkészítéséről, a kéziratról és másolóról (nem ismételve a már publikált és közismert tényeket, csak az újabb eredményeket). Részletesen elemzi a kódex *è*, *e* és *é* betűi hangértékének és paleográfiai sajátosságainak vitatott kérdését. Állításainak bizonyosságául a BK és a MK valamennyi kezétől származó részből egy-egy lapnyi fényképmásolatot közöl betűhű szöveggel, mellélve a szövegek olvasatát is. Végezetül a MK helyesírásáról és rövidítéseiről szól, valamint megjegyzéseket fűz a Bécsi és a Münchener Kódexből közölt szövegek olvasatához. Az ezt követő Függelékben VÉGH JÓZSEF MIHÁLY a magyar és a párhuzamos latin szöveg részletes, alapos egybevetését, összehasonlítását adja.

A Bevezetőben tárgyalt kérdések közül néhány vitatottat emelek ki a továbbiakban.

Először is azt, hogy miért volt szükség a kódex 1966-i Décsy-féle kiadásának megjelentése után egy évvel (mert e munka már akkor készen volt) újra közzé tenni emiatt nyelvemlékünköt.

NYÍRI indoka tömör: „mert a Décsy-féle MK teljesen el van hibázva” (11). Ezt az egyértelmű kritikát alapos megokolás, a hibáztatott kiadásnak — szükséges mértékig részletes — bírálata követi. A hibák között a következők szerepelnek: Décsy elhagyja a kódex elején levő naptárt, naptárkeréket és a vasárnapi betűket, holott ezt is Németi György másolta, s e résznek nyelve, helyesírása is azonos a MK nyelvvel és helyesírásával. Emellett a naptári rész fontos dokumentum a MK alapkézirata, az elveszett Huszita Biblia keletkezési idejének megállapítása szempontjából is. Hiányzik a szövegből ezenkívül Márk prólogusa és a kódex végi kolofon (bár ezeket Décsy a bevezetőben közli). Félreérthetően vannak írva az egyes levelek élőfejei (11). Ezeknél is súlyosabb hibának tartja NYÍRI az eredeti kézirat helytelen olvasásából fakadó tévedéseket. Például: Décsynél 9rb 18: „Jo”, helyesen: „Zo”; 63rb 8: „azāneat”, helyesen: azāneiat”, és — jegyzi meg NYÍRI — jegyzetben meg kellett volna említeni, hogy az *i* betű az *e* és az *a* közé van beszúrva. Ez hangtani szempontból fontos javítása a másolóknak. — Az alábbi szövegekritikai megjegyzést is valótlannak tartja NYÍRI: 66ra 37: „... ok a hegről lezallattoc”. A hozzáfűzött jegyzet: „Sic statt lezallottac” (Der MK 73). — „Ez a hibáztatott lezallattoc» nem a *leszall* ige múlt idejű igealakja, illetve nem a lezallottac» helyett van, mint Décsy véli, hanem: -tt- képzős, többes 3. személyragos határozói igenév” (12).

A Décsy-féle MK másik lényeges hibájának tartja NYÍRI az *e*-féle betűk jelölését, ami annak következménye, hogy Décsy tagadja az *è* betűk meglétét a BK-ben és a MK-ben.

Míndezek a hibák — írja NYÍRI — „megfosztják Décsy kiadványát a betűhű közlés rangjától”, ezért volt szükséges az újabb közzététel.

A mostani új kiadás szükségességének indoklása átvezet a következő problémához, vitaponthoz, amelynek a Bevezetés egy teljes fejezetét szenteli NYÍRI (valamint több kódexlapnyi fényképet), és amelyre más kérdésekkel összefüggésben is sokszor kitér. Ez pedig a BK és MK *è*, *e* és *é* betűinek léte és azok hangértéke.

A hazai kutatók szerint a két kódex *è* betűje nyílt rövid *e* és nyílt hosszú *ē* hangot jelöl, *e* és *é* betűje pedig a zárt rövid *ē*-t és a hosszú *é* hangot. NYÍRI ANTAL és munkaközössége is ezt az álláspontot képviseli, ennek alapján közli a MK szövegét. A Bevezetésben részletesen bizonyítja állítását.

Nyilvánvalóan igaz az a megállapítása, hogy a MK vizsgálatát, helyesírási, nyelvtörténeti és egyéb elemzését nem lehet a BK-től függetlenül végezni. A két kódex ugyanis azonos őskéziratnak, a Huszita Bibliának egymáshoz közeli időből való másolata. Az *e*-féle hangok vizsgálatakor is tekintettel kell lenni mindkét kódexre, ahogy ezt már JÁSZAY PÁL, a MK első kiadásának előkészítője tette (RMNy. III. Észrevételek IX.). Vele ért egyet ebben a kérdésben NYÍRI.

Példákat hoz mindkét kódexből, amelyekben a nyílt rövid *e*-t *è* betű jelöli a szó-tőben, toldalékok előtt és toldalékokban. Pl. a *be*, *de*, *ez* szavakban, az *-et* főnévképzőben, a *-het* ige képzőben stb. Az *è* betű ezenkívül a nyílt hosszú *ē*-nek is jele. Mielőtt erre példákat

hozna, alaposan (hangtörténetileg, alaktörténetileg, nyelvjárástörténetileg) bizonyítja az \bar{e} fonéma XV. századi létét. KÁROLY SÁNDORT (A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban) is idézi, aki a XV. századra *füge : fügēt* (i. m. 147) tóváltakozást tesz fel (később lett zártabb az \bar{e} : *fügēt*), ami azt jelenti, hogy a kódexbeli *fügēt* szó \bar{e} -je csak nyílt hosszú \bar{e} hangot jelölhet. Pl. BK: *fügè, fügèt*, MK 26vb 20: *figèt* = *figèt* és 61va 9: *figèkèt* = *figèkèt* (az \bar{u} helyetti \bar{i} Németi György i -zö nyelvjáráására mutat — erről még röviden szólók).

Viszonylag sok olyan példát hoz NYÍRI, amelyekben következetesen használja nemcsak a BK másolója, hanem a Münchener Kódexé is az \bar{e} jelet a nyílt e és \bar{e} jelölésére. Ugyanakkor — az egész kódexet tekintve — a BK teljesen következetes jelölése mellett a MK-nek ez a jelölése nem kivétel nélküli (sokszor elmarad a betű fölüli az ékezet, vagy tévedésből pont kerül a helyére stb.). Ennek ellenére ez a jelölés a MK-ben is általánosnak mondható, és „nem szabad rábútni a következetlenség bélyegét”.

A két kódex összevetése, helyesírásának együttes vizsgálata annak megállapítását is lehetővé teszi, hogy a BK jobban megőrizte az őskézirat eredeti hangállapotát, valamint érthetőbbé teszi a MK-ben található bizonyos következetlenségeket, eltéréseket, például az \bar{e} betű használatával és tévedésével kapcsolatban is. Ennek magyarázata az lehet, hogy Németi György, a MK legnagyobb részének másolója nem azt a nyelvjárást beszélte, mint ami az elveszett eredeti kézirat nyelvjárása volt. Itt is az történt, hogy a másoló sok helyen belevitte a kódexbe saját i -zö — az $e \sim \bar{e}$ -t nem ismerő — nyelvjárást (pl. BK: *füge* \sim MK: *figèkèt* \sim Apork: *fige*; BK: *üvölt* \sim MK: *ivölt* — általában — \sim Apork: *üvölt* \sim *ivölt* stb.). — A kódex eredetijében az is megfigyelhető, hogy néha a kódexíró észre is veszi az e -féle betűk írásában elkövetett tévedését, és ki is javítja. Ilyen javítás eredménye pl. a 27va 25 gölekezeteket (pl.: *gyölekezeteket*) — ahol az \bar{e} kettős ékezte úgy keletkezett, hogy Németi az \bar{e} betűt javította \bar{e} -re.

A másik vitatott kérdés az \bar{e} betű paleográfiai jellege. NYÍRI ANTAL azt bizonyítja, hogy az \bar{e} ékezetes, melléklejes betű (2—3 tollvonással íródott), és nem külön — ékezet nélküli — betűforma (fényképeket is közöl ennek szemléltetéséül).

Ezen elveknek megfelelően közli a munkaközösség az e -féle betűket, a pontosságra annyira ügyelve, hogy ha bizonytalan a másoló írása és az illető betűt e -nek is meg \bar{e} -nek is lehet olvasni, akkor ezt a betűt kurzív e -vel közli.

A kódex másolóival kapcsolatos eddigi ismereteinket kiegészíti az új kiadás. A MK-et eddig két kéz írásának tartották. NYÍRI ANTAL pontos, figyelmes, alapos munkával egy harmadik kéz írását is elkülönítette. Ez a kéz másolta a kódex 21vb 26—30. sorait (49—51. lapon ennek fényképét is láthatjuk). Németi György írása (I. kéz) után sorrendben ezt tekinthetjük II. kéznek, az eddig II.-nak nevezett kezét pedig III.-nak. A II. kéz fontosságát az adja meg, hogy következetesen jelöli a nyílt e és \bar{e} hangot \bar{e} betűvel, a III. kéz írása pedig (amely az e betűk jelölésében a legkövetkezetlenebb és általában is gyakorlatlan másolóra vall) egyrészt azért jelentős, mert szövegében az \bar{e} betűk ékezte egyértelműen külön áll a betű testétől (ami a betű ékezetes jellegét bizonyítja), másrészt azért, mert ez a másoló is a maga nyelvjárásan ír néhány szót, amelyek hangtanilag elütnek a BK és a MK megfelelő szavainak hangalakjától. (Pl. BK: *csuda*, MK I. keze: *csuda*, III. keze: *csoda*). Ez pedig még inkább „megerősíti azt a megállapítást, hogy a MK I. kezének *üdö, ivölt, gyóji* hangalakú szavai Németi Györgynek, az I. kéznek a nyelvjárási sajátosságait tükrözik a BK *üddö, üvölt, gyóji* hangalakú szavaival szemben, melyek az elveszett alapkézirat hangtani sajátosságait őrzik; a BK-nek ezen szavaihoz hasonlóan a MK-ben is előtűnik az \bar{u} -vel hangzó *üddö, üvölt*, igazolván ezzel azt a tényt, hogy ezek az őskéziratbeli hangalakot mutatják, nem a Németi György nyelvjárást” (21).

NYÍRI ANTAL a Farkas-féle kiadványt alaposan összevetette az eredeti szöveggel, aminek eredményeiről az elég nagyszámú, a kutató számára igen hasznos lapalji jegyzet tanúskodik. Ezek a másoló által végzett piros vagy fekete tintás javításokról, helyesbítésekről stb. tájékoztatnak.

A munkaközösség nagyon szép kódexkiadása a párhuzamos latin szöveggel és a jegyzetekkel igen hasznos, jól használható kutatási anyagot biztosít a nyelvész és egyéb szakember számára. NYÍRI kiadási és szerkesztési elveinek teljesen megfelel a kódexkiadvány — az eredetihez a lehetőségig hű szöveg közzétételével. Az előző kiadások fogyatékoságai hiányoznak belőle, ugyanakkor azok értékeit hűen őrzi.

Mindemellett a kutató számára nem nélkülözhető a Farkas-féle fényképkiadás (de az eredeti kódex sem), mert abban utánanézhethet a számára kétséges adatoknak. A bizonytalan olvasatú helyekre a kódex kiadói mindig felhívják a figyelmet, igyekezve ezzel is pontosabbá, igazabbá, szövegéből tenni a kiadványt.

Az egyes lapok szövege kéthasábos: a baloldalon a magyar, a jobb oldalon a latin megfelelő található. A MK megfelelő latinjaként (mivel pontosan azt a szöveget, amelyből

az 1400-as évek elején Bálint és Tamás a bibliát magyarra fordította, nem ismerjük) a munkaközösség a *Novum Testamentum Merk-féle* kiadását használta. A magyar és a latin szövegben is — egyes helyeken — ritkított betűvel szedett szavakat vagy több szóból álló kifejezéseket találunk. Ezek a magyar és a latin szöveg tüzetes összehasonlításának eredményeképpen megállapított eltéréseket tartalmazzák. Előfordul ugyanis, hogy a latin szöveg egyes részei hiányoznak a magyar fordításból (ezek a latin „szöveg-többletek” ritkított betűsek), vagy a magyar szövegben van némi többlet, kiegészítés a latinhoz képest. Ezen eltérések száma nem nagy, okai pedig többfélék. Egyrészt a két nyelv közötti szerkezeti és egyéb különbségekben keresendők, (pl. többször hiányzik a latin *vocativus* magyar megfelelője; talán fordítási nehézségek miatt — hiszen a magyar esetrendszerben nincs meg a *vocativus* —, vagy a megszólítás főlsleges volta miatt: az ige ugyanis kifejezheti a megszólítást stb.), másrészt és főként pedig fordítási vagy másolási hibákban. Több helyen pontosan kimutatható, hogy a latin szöveg azonos mondatvégei miatt a fordítók eltévesztették a fordítandók rendjét, vagy az őskézirat másolója tévesztett sort a magyar szöveg azonos mondat- vagy sorvégei miatt (60). A különbözőségekre mindenütt jegyzet hívja fel a figyelmet. Az eltérések alapos összevetése (ami VÉGH JÓZSEF MIHÁLY tollából a *NéprNytud.* 12: 69—80 és 13: 77—86 kötetében is megjelent) azt bizonyítja, hogy a magyar mellett közölt latin szöveg teljes joggal tekinthető megfelelő szövegnek.

Még egyszer köszöntjük a NYÍRI ANTAL vezette munkaközösség — külsejében is izléses — szép, szövegű kódexkiadványát, és várjuk a folytatást, a kódex magyar—latin és latin—magyar szójegyzékét. Egyúttal azt is várjuk, hogy ez a kitűnő kiadvány újabb lendületet ad a kódex további nyelvi, nyelvészeti feldolgozásának is, hiszen ezen a téren (amit a kódexkiadvány 73—5. lapján közölt irodalomjegyzék is jól szemléltet) elég sok még a hiányosság.

MÁTAI MÁRIA

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY—RÓNA—TAS ANDRÁS: A permii nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai [Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian]	281
KISS JENŐ: A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben [Die Eingliederung entlehnter Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen]	299
BAKOS FERENC: Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez [Nouvelles contributions à l'histoire des anciens éléments roumains du hongrois]	335
KOVÁCS FERENC: Tudománytörténet, voluntarizmus [History of Science, Voluntarism]	349

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

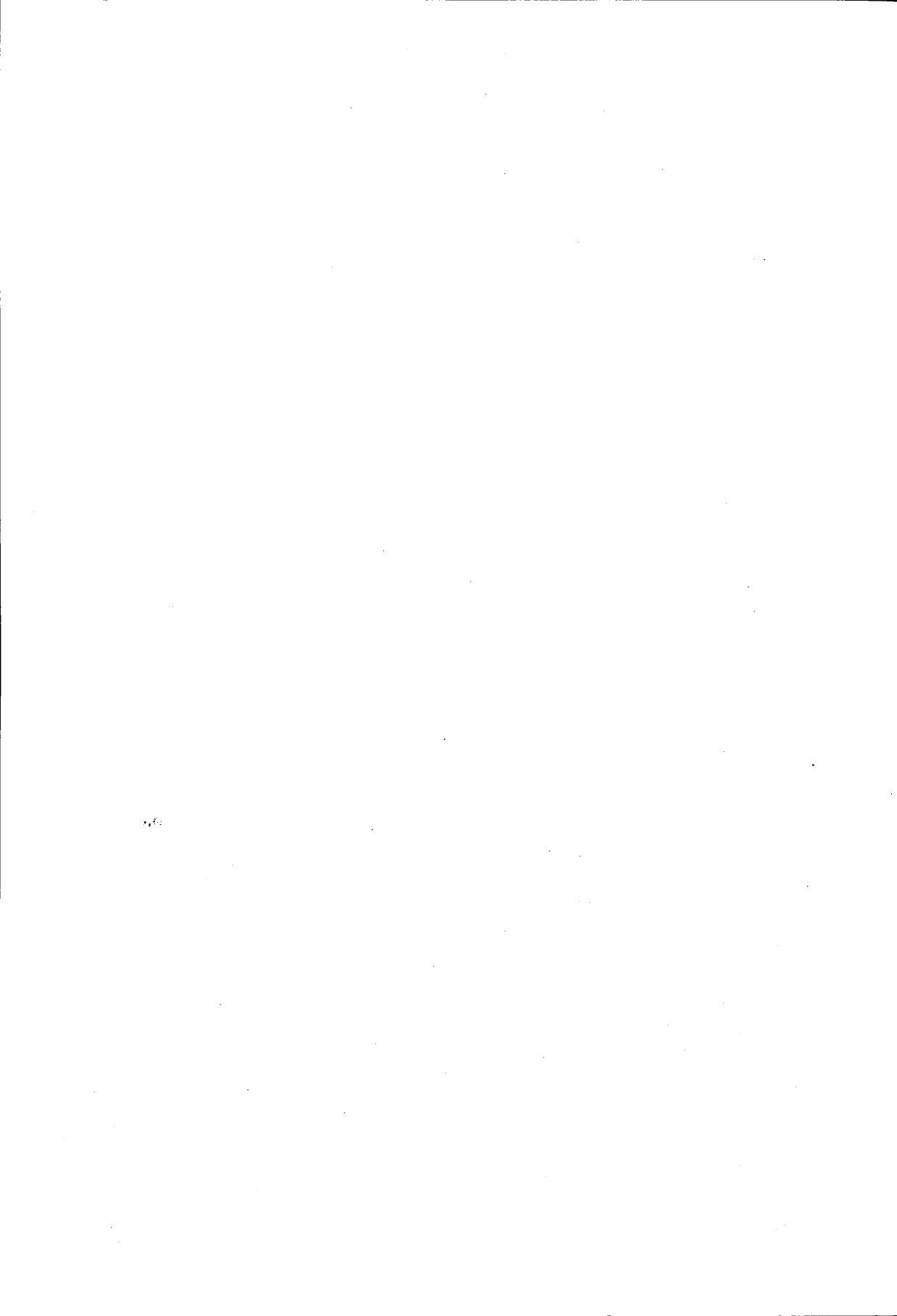
KÁROLY SÁNDOR: Megjegyzések a mondattan kérdéseire [Remarks on Syntactic Problems]	381
PUSZTAY JÁNOS: A nyenyec nyelv hangsúlyának történetéhez [Ударение русских заимствований в ненецком языке]	395
MÁRK TAMÁS: Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben [Untersuchungen im sölkupischen Phonemsystem]	407
HAZAI GYÖRGY: Harsányi-Nagy Jakab latinbetűs török szövegei [Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift]	417
K. PALLÓ MARGIT: A MSzFE és a TESz <i>árt, ölt</i> és <i>int</i> szócikkeihez [Contribution aux verbes hongrois: <i>árt, ölt, int</i>]	427

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

HAJDÚ PÉTER: Papp István 1901—1972	435
TELEGDI ZSIGMOND: <i>Deme László, Az általános nyelvészet alapjai</i>	439
BERECZKI GÁBOR: A magyar szóképzés finnugor elemei II.	454
HONTI LÁSZLÓ: <i>Alo Raun, Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics</i>	456
HONTI LÁSZLÓ: <i>Nykysuomen käsikirja</i>	460
PUSZTAY JÁNOS: <i>Bereczki Gábor, Cseremis (mari) nyelvkönyv</i>	461
SZENDE TAMÁS: <i>Deme László, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata</i>	463
KASSAI ILONA: Фонетика, фонология и грамматика	465
KÁLMÁN BÉLA: <i>Imre Samu, A felsőbri nyelvjárás</i>	468
PAPP LÁSZLÓ: <i>Kelemen József, A mondatszók a magyar nyelvben</i>	470
MÁTAI MÁRIA: A Müncheni Kódex 1466-ból	473

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VII. 4. — Terjedelem: 17,50 (A/5 ív)
73.73850 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

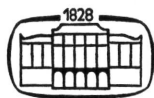
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST